

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΓΝΑΤΙΑ

14

2010

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Κεραμική γεωμετρικών χρόνων από τον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Μια μελέτη των κατώτερων στρωμάτων της τομής 23-13α*

Νικόλαος Σ. Χατζής

Εισαγωγή

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου αποτελεί η εξέταση ενός μέρους της κεραμικής, που εντοπίστηκε στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α, στον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Η επιλογή του υλικού έγινε μέσα από ένα ευρύτερο σύνολο, με κριτήριο την ποιότητα των θραυσμάτων, το βαθμό διατήρησής τους, το είδος της διακόσμησής τους και, γενικότερα, τη δυνατότητα εξαγωγής χρήσιμων συμπερασμάτων από τη μελέτη τους, όπως η ταύτιση του σχήματος και του τύπου των αγγείων, η προέλευση και η χρονολόγησή τους. Έτσι, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον στράφηκε κυρίως στην εισαγμένη και ντόπια τροχήλατη κεραμική, κατηγορίες οι οποίες μπορούν να δώσουν απαντήσεις σε περισσότερα ερωτήματα.

Το υλικό που εξετάζεται είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη συγκεκριμένη θέση, καθώς προήλθε από στρώματα τελείως απαλλαγμένα από τις σύγχρονες ανθρώπινες επεμβάσεις που διαπιστώνονται στο μεγαλύτερο μέρος της ανασκαμμένης έκτασης του οικισμού και οφείλονται κυρίως στην εγκατάσταση των συμμαχικών στρατευμάτων στην περιοχή, κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πο-

λέμου¹, και στη μετέπειτα χρήση του χώρου ως νεκροταφείου αλόγων². Συνέπεια των παραπάνω ανθρωπίνων δραστηριοτήτων είναι η σημαντική καταστροφή που υπέστη η στρωματογραφία του υπεδάφους της περιοχής.

Μια από τις σπάνιες εξαιρέσεις αποτελούν τα κατώτερα επίπεδα της τομής 23-13α. Μια περιορισμένη κλίμακας διατάραξη που παρατηρήθηκε σε αυτά δεν εμπόδισε την εξαγωγή χρήσιμων, αν και όχι πάντα ασφαλών συμπερασμάτων, σχετικά με την κατασκευή και την καταστροφή του ενός από τα τρία βοτσαλωτά δάπεδα που αποκαλύφθηκαν στην τομή, καθώς και τη στενότερη χρονολόγηση ορισμένων θραυσμάτων, τα οποία δεν θα μπορούσαν να χρονολογηθούν μόνο από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους.

Τα ανασκαφικά δεδομένα

Η τομή 23-13α ερευνήθηκε τον Ιούλιο του 2002 μαζί με άλλες 7 τομές, προκειμένου να συμπληρωθεί η εικόνα για το νότιο τμήμα του οικισμού³. Κατά την αφαίρεση των επιχώσεων, στο νότιο τμήμα της, αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών επάλληλων βοτσαλωτών δαπέδων, κατασκευασμένων από όστρεα και

* Η κεραμική που εντοπίστηκε στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α, μελετήθηκε στο πλαίσιο της κύριας μεταπτυχιακής μου εργασίας υπό την επίβλεψη του καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Μιχάλη Τιβέριου, στον οποίο οφείλω θερμότερες ευχαριστίες, τόσο για την παραχώρηση άδειας για τη δημοσίευση των πορισμάτων της μελέτης μου, όσο και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του πάνω σε διάφορα ζητήματα που με απασχόλησαν. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Στέλλα Δρούγου και την επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Ελένη Μανακίδου, οι οποίες με τις χρήσιμες υποδείξεις τους διεύρυναν τους ορίζοντες της έρευνάς μου, θέτοντας συγχρόνως τη βάση για περαιτέρω προβληματισμό. Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθώ στον υποψήφιο διδάκτορα Απόστολο Θάνο, ο οποίος προσφέρθηκε ανιδιοτελώς να αναλάβει την εκπόνηση των σχεδίων. Για τη βοήθεια που μου παρέιχε του είμαι ευγνώμων. Όλες οι εικόνες προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της πανεπιστημιακής ανασκαφής στο Καραμπουρνάκι.

1. Παντερμαλή – Τρακοσοπούλου 1994, 203-204. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1995, 278. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1997, 328.

2. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1994, 199-200. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1995, 278.

3. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2002, 257.

μικρά βότσαλα⁴. Η κεραμική που εξετάζεται προήλθε κυρίως από την περιοχή ανάμεσα στο μεσαίο και το κατώτερο βοτσαλωτό⁵, καθώς και κάτω από αυτό⁶, σε συνολικό βάθος 1,26-1,55 μ.⁷. Στο συγκεκριμένο υλικό κρίθηκε απαραίτητο να προστεθούν και λίγα όστρακα που εντοπίστηκαν κατά την αφαίρεση λίθων στο νοτιοανατολικό τμήμα της τομής⁸, αφενός γιατί παρατηρήθηκε χρονολογική συνάφεια μεταξύ αυτών και της υπόλοιπης κεραμικής και αφετέρου γιατί διαπιστώθηκε πως ορισμένα από αυτά συνανήκαν με όστρακα που προήλθαν από βάθος 1,26-1,55 μ.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί πιο πάνω, τα κατώτερα στρώματα της τομής⁹ έχουν υποστεί μια μικρής έκτασης διατάραξη. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δεν εμπόδισε την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων για την κατασκευή και την καταστροφή του κατώτερου και, συνεπώς, αρχαιότερου δαπέδου¹⁰.

Η κεραμική που βρέθηκε κάτω και πάνω από το συγκεκριμένο βοτσαλωτό χρονολογεί την κατασκευή του στο τέλος της ΥπΠρΓ ΙΙΙβ/ΜΓ ΙΙ ή στην αρχή της ΥΓ Ι φάσης. Ωστόσο, φαίνεται πως η χρήση του δαπέδου διακόπηκε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς η κεραμική που βρέθηκε στην

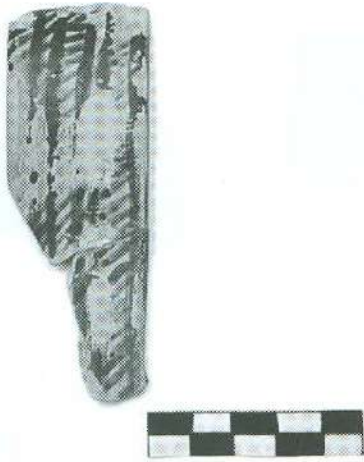
επίχωση που το καλύπτει ανήκει στην πλειονότητά της στην ΥΓ Ι¹¹. Για το μεσαίο βοτσαλωτό δεν μπορούν να διατυπωθούν ασφαλή συμπεράσματα, δεδομένου ότι η κεραμική που βρέθηκε αμέσως κάτω από αυτό και σε βάθος μικρότερο του 1,26 μ., είναι χρονολογικά ανομοιογενής. Έτσι, δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα αν αυτό κατασκευάστηκε αμέσως μετά την καταστροφή του κατώτερου δαπέδου, δηλαδή μέσα στην ΥΓ Ι, ή αργότερα.

Η κεραμική

Η κεραμική που προήλθε από τα γεωμετρικά στρώματα της τομής είναι άφθονη σε ποσότητα και χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία, καθώς περιλαμβάνει διάφορες κατηγορίες επεισοκτων και ντόπιων αγγείων.

Η επεισοκτική κεραμική είναι στη συντριπτική της πλειονότητα ευβοϊκή. Ένα θραύσμα προέρχεται από την Ανατολική Ελλάδα και ένα, πιθανόν¹², από την Αττική (εικ. 1). Στην κεραμική εγχώριας παραγωγής περιλαμβάνονται τροχήλατα και χειροποίητα αγγεία. Τα πρώτα είναι ως επί το πλείστον «ευβοϊκού τύπου», μιμούνται δηλαδή τα σχήματα, τα μοτίβα και το γενικότερο στυλ της διακόσμησης των

4. Για τα συγκεκριμένα βοτσαλωτά δάπεδα, βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2002, 260. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003β, 335. Τα βοτσαλωτά αποτελούν συχνό εύρημα στο Καραμπουρνάκι και έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία του οικισμού. Αν και η ερμηνεία τους δεν είναι ακόμα ξεκάθαρη, δεν αποκλείεται οι κατασκευές αυτές να χρησιμοποιούνταν ως υπόστρωμα εξωτερικών αυλών ή δρόμων. Βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2000, 206. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2001, 256. Tsiafakis 2010, 382.
5. Το μεσαίο βοτσαλωτό αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,14 μ. και το κατώτερο σε βάθος 1,41 μ.
6. Η κεραμική που εντοπίστηκε σε βάθος 1,43-1,55 μ. βρισκόταν κάτω από το κατώτερο δάπεδο, το πάχος του οποίου ανέρχεται γύρω στα 0,02 μ.
7. Από το βάθος 1,26 μ. μέχρι και 1,55 μ. εξαγόταν από την τομή, σχεδόν αποκλειστικά, κεραμική γεωμετρικών χρόνων.
8. Οι λίθοι αυτοί ήταν πεσμένοι ακριβώς πάνω από το κατώτερο βοτσαλωτό δάπεδο (βάθος 1,41 μ.) και αποτελούσαν την προέκταση ενός τοίχου που ξεκινούσε από τη νοτιοανατολική γωνία της τομής.
9. Δύο είναι τα γεωμετρικά στρώματα της τομής 23-13α, η ύπαρξη των οποίων μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια. Το πρώτο (βάθος 1,43-1,55 μ.) είναι το στρώμα που υπόκειται του κατώτερου βοτσαλωτού και το οποίο δημιουργήθηκε για την κατασκευή του συγκεκριμένου δαπέδου. Το δεύτερο στρώμα (βάθος 1,26-1,41 μ.) βρίσκεται ακριβώς πάνω από το κατώτερο βοτσαλωτό. Το βάθος 1,26 μ. θεωρείται το βεβαιωμένο άνω όριο του στρώματος, γιατί από αυτό αρχίζει να εξάγεται, σχεδόν αμιγώς, κεραμική γεωμετρικών χρόνων. Δυστυχώς δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα αν η περιοχή βάθους 1,14 μ. (μεσαίο βοτσαλωτό) μέχρι και 1,26 μ. αποτελεί συνέχεια του ίδιου στρώματος ή είναι ένα τρίτο, ξεχωριστό στρώμα που δημιουργήθηκε για την κατασκευή του μεσαίου βοτσαλωτού, καθώς η κεραμική που βρέθηκε σε αυτήν είναι χρονολογικά ανομοιογενής. Η παρουσία, ωστόσο, αρκετών γεωμετρικών θραυσμάτων σε αυτό το βάθος, κάνει πιθανό το ενδεχόμενο να πρόκειται για τμήμα του ίδιου στρώματος, το οποίο έχει υποστεί μια πιο εκτεταμένη διατάραξη από τα υποκείμενα επίπεδα.
10. Η παρείσφρηση αρκετών οστράκων σε «ξένα» στρώματα είναι πιθανό να έχει δώσει μια παραπλανητική εικόνα σε ό, τι αφορά την ακριβή χρονολόγηση της κατασκευής και της καταστροφής του βοτσαλωτού. Ωστόσο, ακόμη και στην περίπτωση που ισχύει κάτι τέτοιο, εκτιμάται ότι η χρονική απόκλιση από την πραγματικότητα δεν πρέπει να είναι σημαντική.
11. Τα πρωιμότερα όστρακα της ΥπΠρΓ ΙΙΙβ/ΜΓ ΙΙ που βρέθηκαν πάνω από το βοτσαλωτό δεν θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στη χρονολόγηση της καταστροφής του δαπέδου, καθώς είναι σχετικά λίγα και η εκεί παρουσία τους οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στη διατάραξη για την οποία έχει γίνει λόγος.
12. Η αναγνώριση των εργασιών των αγγείων στηρίζεται αποκλειστικά στη μακροσκοπική παρατήρηση. Συνεπώς, μια λανθασμένη εκτίμηση σε ό, τι αφορά την προέλευση των θραυσμάτων είναι, σε ορισμένες περιπτώσεις, αρκετά πιθανή.

Εικ. 1. Τμήμα λαβής αττικού γεωμετρικού κανθάρου.

ευβοϊκών αγγείων. Δύο χαρακτηριστικές υποκατηγορίες της εγχώριας τροχήλατης κεραμικής, με έντονη παρουσία στο βορειοελλαδικό χώρο, είναι οι υποπρωτογεωμετρικοί αμφορείς τύπου Π και η λεγόμενη «ασημίζουσα» κεραμική¹³.

Τόσο στην επίσασκτη όσο και στην ντόπια κεραμική κυριαρχούν μοτίβα, όπως συστάδες κατακόρυφων, λοξών ή κυματιστών γραμμών, οριζόντιες ταινίες, κρεμάμενα ημικύκλια και ομόκεντροι κύκλοι. Σε ένα όστρακο επίσασκτου αγγείου σώζεται τμήμα ενός διάγραμμα μαιάνδρου. Εκτός από τη γραπτή κεραμική, σημαντική θέση κατέχει και η «μονόχρωμη», εγχώρια παραγωγή κεραμική, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν και λίγα θραύσματα επίσασκτων «μονόχρωμων» αγγείων.

Μεγάλη είναι, επίσης, η ποικιλία των σχημάτων που απαντά στο σύνολο. Ανάμεσα στα επίσασκα αγγεία περιλαμβάνονται σκύφοι, κύπελλα, κάνθαροι, κρατήρες, λέβητες, φιάλες, αμφορείς, πιθαμφορείς και οινοχόες, ενώ το εγχώριο σχηματολόγιο α-

ντιπροσωπεύεται από οπισθότμητες πρόχους, οινοχόες, αμφορείς, πιθαμφορείς, χυτροειδή αγγεία, φιάλες, λεκάνες, σκύφους και κύλικες.

Η κεραμική του συνόλου χαρακτηρίζεται από χρονολογική ομοιογένεια και μπορεί σε γενικές γραμμές να τοποθετηθεί μέσα στον 8ο αι. π.Χ. Τα πρωιότερα θραύσματα χρονολογούνται με ασφάλεια στην ΥΠΠΓ ΙΙΙβ/ΜΓ ΙΙ, ενώ τα πιο όψιμα στο τέλος του 8ου - αρχές 7ου αι. π.Χ. Ωστόσο, υπάρχουν και ορισμένα αρχαϊκά όστρακα, τα οποία διείσδυσαν στα γεωμετρικά στρώματα της τομής εξαιτίας της μικρής διατάραξης που έχουν αυτά υποστεί.

Τροχήλατη κεραμική

Σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια

Μια ιδιαίτερα χαρακτηριστική κατηγορία αγγείων, επινόηση του ευβοϊκού Κεραμικού, είναι οι σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια¹⁴. Τα αγγεία αυτά γνώρισαν πολύ μεγάλη διάδοση και γρήγορα αντιγράφηκαν και από άλλα ελληνικά κεραμικά εργαστήρια της γεωμετρικής εποχής, όπως οι βόρειες Κυκλάδες, η Θεσσαλία, η Σκύρος και η Μακεδονία. Σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια έχουν βρεθεί από τις ισπανικές ακτές του Ατλαντικού¹⁵ μέχρι την Παλαιστίνη¹⁶.

Μεγάλη συζήτηση έχει γίνει από τους ερευνητές για τη χρονολόγηση αυτών των σκύφων. Σύμφωνα με την επικρατέστερη και ευρύτερα αποδεκτή άποψη, η παραγωγή τους ξεκίνησε στα τέλη του 10ου αι. και διήρκεσε μέχρι και τα μέσα, περίπου, του 8ου αι. π.Χ.¹⁷. Η Kearsley υποστήριξε, όχι με ιδιαίτερα πειστικά επιχειρήματα, πως σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια συνέχισαν να παράγονται σε ορι-

13. Τα αγγεία της «ασημίζουσας» κεραμικής, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, άλλοτε κατασκευάζονταν στον τροχό και άλλοτε ήταν χειροποίητα.

14. Για σκύφους με κρεμάμενα ημικύκλια, βλ. Kearsley 1989. Βλ. επίσης Boardman 1952, 4. Desborough 1952, 169, 180-194. Boardman 1957, 2, 7-8. Coldstream 1968, 152-153. Ανδρόνικος 1969, 168-174. Ridgway - Dickinson 1973, 191-192. Desborough - Coldstream 1979/80, 300-301. Desborough - Dickinson 1979/80, 28, 32, 37. Popham - Hatcher - Pollard 1980, 151 κ.ε. Descoedres - Kearsley 1983, 41 κ.ε. Andriomenou 1985b, 51 κ.ε. Andriomenou 1986, 101 κ.ε. Catling - Lemos 1990, 22-23. Graham 1990, 48. Τιβέριος 1990β, 75. Popham - Lemos 1992, 152-155. Popham 1994, 26. Snodgrass 1994a, 4. Desborough 1995, 226. Kearsley 1995, 19-22, 67-68. Coldstream 1997, 54, 118, 120. Graham 1997, 250. Lemos 1998, 51. Boardman 1999, 145, 145 σημ. 15 και 16. Kearsley 1999, 113. Snodgrass 2000, 114-115. Descoedres 2002, 51. Papadopoulos 2005, 445-446. Gimatzidis 2006, 125 κ.ε.

15. Gonzales de Canales κ.ά. 2004, 86-87, πίν. 19, 1.2c.

16. Desborough 1952, 192. Ανδρόνικος 1969, 172. Kearsley 1989, 7, 56 αρ. 180.

17. Desborough 1952, 193. Desborough - Coldstream 1979/80, 300, 301. Popham - Lemos 1992, 154-155. Popham 1994, 26. Boardman 1999, 145 και 145 σημ. 15. Gimatzidis 2006, 126.

Εικ. 2. Τμήματα εισαγμένων και ντόπιων σκύφων με κρεμαστά ημικύκλια.

σμένες περιοχές και κατά το β' μισό του 8ου αι. π.Χ.¹⁸. Από τη στρωματογραφία της Σίνδου προκύπτει πως η συγκεκριμένη Ομάδα αγγείων παράγεται μέχρι και την ΥΓ Ια φάση¹⁹.

Μετά από μια πρώτη συστηματική προσπάθεια του Desborough²⁰ να κατατάξει τους σκύφους με κρεμάμενα ημικύκλια σε κατηγορίες, με βάση ορισμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά, ακολούθησε η τυπολογία της Kearsley²¹, που ήταν λεπτομερέστερη και πιο εμπειριστατωμένη, καθώς στηρίχθηκε σε μεγαλύτερο υλικό. Η Kearsley κατέταξε τους σκύφους με κρεμάμενα ημικύκλια σε 6 βασικούς τύπους, τους οποίους διαίρεσε σε περαιτέρω υποκατηγορίες²². Τα κριτήρια με τα οποία προχώρησε σε αυτόν το διαχωρισμό ήταν κυρίως η αναλογία διαμέ-

τρου χείλους/ύψους αγγείου/διαμέτρου βάσης και η διαμόρφωση του χείλους, τόσο ανεξάρτητα όσο και σε σχέση με το σώμα.

Από τα γεωμετρικά στρώματα της τομής 23-13α προήλθαν αρκετά θραύσματα σκύφων με κρεμάμενα ημικύκλια²³ (εικ. 2). Ορισμένοι από αυτούς είναι προϊόντα εγχώριας παραγωγής και άλλοι προέρχονται από την Εύβοια. Τα θραύσματα που μπορούν να ενταχθούν με βεβαιότητα σε κάποιον τύπο, ανήκουν κατά κανόνα στους τύπους 5 και 6 και χρονολογούνται στην ΥπΠρΓ ΙΙΒ²⁴ ή στην αρχή των υστερογεωμετρικών χρόνων²⁵.

Ένα από τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ μιας πιο όψιμης χρονολόγησης ορισμένων παραδειγμάτων μέσα στο παραπάνω χρονολογικό πλαίσιο, εί-

18. Kearsley 1989, 127-132, 128 πίν. 4. Snodgrass 1994a, 4. Kearsley 1995, 20. Για την κριτική που ασκήθηκε σε αυτήν την άποψη της Kearsley, βλ. Popham - Lemos 1992, 154-155.

19. Gimatzidis 2006, 133 πίν. 8, 137-139, 140, 144.

20. Desborough 1952, 169, 180 κ.ε., κυρίως 192.

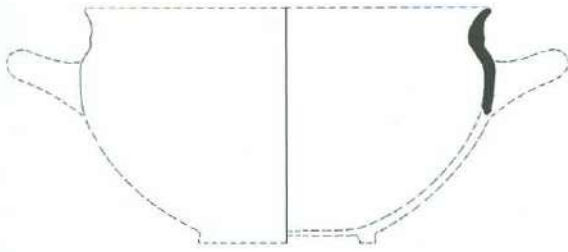
21. Kearsley 1989, 84-104.

22. Από την υποδιαίρεση αυτή προέκυψαν οι τύποι 1a, 1b (Kearsley 1989, 84-86), 2a, 2b, 2c (87-93), 3a, 3b (93-95), 4a, 4b (95-97), 5a, 5b (98-101), 6 (101-104).

23. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν 14 θραύσματα που προέρχονται σίγουρα από σκύφους με κρεμάμενα ημικύκλια.

24. Η παραγωγή των σκύφων τύπου 4, 5 και 6 ξεκινάει στο τελευταίο τέταρτο του 9ου αι. π.Χ. και καλύπτει κυρίως το α' μισό του 8ου αι. π.Χ. Βλ. Kearsley 1989, 127, 128 πίν. 4.

25. Από τη στρωματογραφία της Σίνδου προκύπτει ότι οι σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια τύπου 4, 5 και 6 συνέχισαν να κατασκευάζονται και κατά την ΥΓ Ια φάση. Βλ. Gimatzidis 2006, 133 πίν. 8, 137-139, 140, 144.

Σχ. 1. Σχεδιαστική απόδοση της τομής του οστράκου K2002Δ.964 (αρ. καταλ. 6), το οποίο προέρχεται από σκύφο με κρεμαστά ημικύκλια (σχέδιο Α. Θάνος).

ναι το ιδιαίτερα ψηλό χείλος που απαντά σε αυτά (σε ένα θραύσμα μάλιστα το χείλος τείνει να γίνει κάθετο²⁶, σχ. 1), χαρακτηριστικό που δεν αποκλείεται να οφείλεται σε ενδεχόμενη επίδραση από τους ευβοϊκούς υστερογεωμετρικούς σκύφους με ψηλό και σχεδόν κάθετο ταινιωτό χείλος²⁷.

Σκύφοι με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές

Με την εμφάνιση ενός σκύφου με ρηχό σώμα στην Αττική, στην αρχή της ΠΓ ΙΙ²⁸, υιοθετήθηκε για τη διακόσμηση της ζώνης των λαβών το μοτίβο των πολλαπλών οριζόντιων τεθλασμένων γραμμών, που καταλάμβανε ήδη από την αρχή της ίδιας φάσης τις λιγοστες στενές, αβαφείς ζώνες των αγγείων²⁹. Το μοτίβο αυτό απαντά με μεγαλύτερη συ-

χνότητα κατά τη ΜΓ περίοδο³⁰, διακοσμώντας συνήθως το σώμα πεπλατυσμένων πυξιδιών³¹ και σκύφων³².

Το μοτίβο των πολλαπλών τεθλασμένων γραμμών, λίγα χρόνια μετά την εμφάνισή του ξεπέρασε τα όρια της Αργολίδας και της Αττικής και συμπεριλήφθηκε στο ρεπερτόριο και άλλων εργαστηρίων, όπως του ευβοϊκού και του ναξιακού³³.

Από έναν ευβοϊκό, πιθανότατα³⁴, σκύφο με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές προέρχεται το όστρακο αρ. καταλ. 13³⁵ (εικ. 3), το οποίο αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα ευρήματα του συνόλου. Μεγάλη είναι η ομοιότητά του, ως προς τη διακόσμηση, με θραύσματα από το Λευκαντί και την Ερέτρια³⁶. Στο όστρακο από το Καραμπουρνάκι σώζεται τμήμα της κατώτερης τεθλασμένης γραμμής, η οποία «υπογραμμίζεται» από τρεις οριζόντιες, παράλληλες ταινίες, ενώ το κατώτερο τμήμα του καλύπτεται από καστανό υάλωμα.

Η αποσπασματική κατάσταση του οστράκου δεν επιτρέπει την ασφαλή αποκατάσταση της διακόσμησης του αγγείου. Μπορεί, ωστόσο, να γίνει μια υποθετική αποκατάσταση (σχ. 2), βασισμένη σε αγγεία της ίδιας κατηγορίας που σώζονται ακέραια ή σε μεγάλο βαθμό. Η διακόσμηση των συγκεκρι-

26. Παρόμοιο προφίλ παρουσιάζει και ένας σκύφος με κρεμάμενα ημικύκλια από τη Σίνδο, που βρέθηκε σε περιβάλλον της ΥΓ Ια. Βλ. Gimatzidis 2006, 131, πίν. 11 αρ. 139.

27. Για την άποψη που υποστηρίζει πως το σχήμα των οψιμότερων σκύφων με κρεμάμενα ημικύκλια δέχτηκε επιρροές από τους ευβοϊκούς υστερογεωμετρικούς σκύφους με ψηλό διακοσμημένο χείλος, βλ. Kearsley 1989, 128, 129. Kearsley 1999, 113. Gimatzidis 2006, 141-142.

28. Βλ. Coldstream 1968, 14.

29. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 247.413. Coldstream 1968, 15, πίν. 2.a, b, d. Το μοτίβο των πολλαπλών τεθλασμένων γραμμών εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Άργος, μέσα στην ΠΓ Ι, όταν ήταν ακόμα άγνωστο στην Αττική. Βλ. Coldstream 1968, 115, πίν. 22.e.

30. Coldstream 1968, 19 και 25, πίν. 3.b, c, d, e, f, g, h, m και πίν. 5.a, b.

31. Kübler 1954, πίν. 52 αρ. 1204.1142.264.262.263.265, πίν. 55 αρ. 860.883. Coldstream 1968, πίν. 3.f, g, h.

32. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 867.2156.892.879, πίν. 90 αρ. 278.391.2142.839.840. Coldstream 1968, πίν. 3.b, e.

33. Για σκύφους με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές από την Εύβοια, βλ. Ανδρειωμένου 1977, 134 αρ. 14, 154, πίν. 36β<α>. Desborough - Dickinson 1979/80, 41, πίν. 20 αρ. 404, 407-408, 409, 410, 411, πίν. 21 αρ. 404, 407-408, 409, 410, 411, πίν. 278c (το θραύσμα επάνω αριστερά). Karageorghis 1981, 1016, 1015 εικ. 106. Andriomenou 1985a, 25-27, πίν. 4 αρ. 1-12. Coldstream 1987, 24 αρ. 5, 25. Για αντίστοιχους σκύφους από τη Νάξο, βλ. Walter-Karydi 1972, 409 εικ. 35 αρ. 97. Κούρου 1999, 17 αρ. 34, εικ. 16γ, πίν. 30α-β, 17-18 αρ. 35, εικ. 17α, πίν. 31α-β, 19 αρ. 38, εικ. 18α, πίν. 34α-γ, 19 αρ. 39, εικ. 18β, πίν. 35γ, 19 αρ. 40, εικ. 18γ, πίν. 36α-β.

34. Το ενδεχόμενο το συγκεκριμένο όστρακο να είναι αττικό δεν είναι τελείως απίθανο, καθώς το χρώμα του πηλού θυμίζει κάπως το αντίστοιχο των πρώιμων αττικών αγγείων. Η πλήρης, ωστόσο, απουσία ερυθρών προσμίξεων στον πηλό του, η ύπαρξη ορισμένων λευκών και το όχι και τόσο στίλπνο υάλωμα, υποδεικνύουν μάλλον ευβοϊκή προέλευση. Για τον πηλό του ευβοϊκού εργαστηρίου, βλ. Boardman 1952, 2. Boardman 1957, 2. Coldstream 1968, 190. Boardman - Price 1979/80, 58. Catling - Lemos 1990, 9. Για τις προσμίξεις ερυθρού χρώματος που περιέχει ο πηλός των πρώιμων αττικών αγγείων, βλ. Johnston - Jones 1978, 128. Ανδρειωμένου 1983, 167 σημ. 1. Paspalas 2001, 321 αρ. 5.30. Gimatzidis 2006, 75-76.

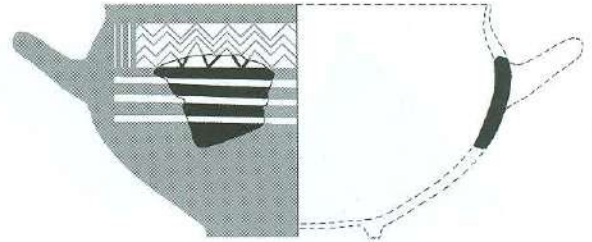
35. Βλ. Χατζής 2008, 112 αρ. καταλ. 13, αρ. καταγρ. K2002Δ.815. Ο πηλός του οστράκου είναι λεπτόκοκκος, σκληρός, χωρίς μίκα, με λίγες ασβεστολιθικές προσμίξεις, ρόδινο χρώματος (5YR 7/4, pink). Η επιφάνειά του καλύπτεται με ένα ανοιχτόχρωμο υποροδίνο επίχρισμα (7.5YR 8/4, pink). Υάλωμα στίλπνο, μελανού-σκουρού καστανέρυθρου χρώματος (5YR 3/2, dark reddish brown). Για την περιγραφή των κεραμικών χρωμάτων χρησιμοποιήθηκε το Munsell 1988.

36. Lefkandi I, πίν. 21 αρ. 407-408, 409, 410, 411. Andriomenou 1985a, πίν. 4 αρ. 1, 3, 4.

Εικ. 3. Οστρακο αττικίζοντος σκύφου με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές, πιθανόν ευβοϊκού εργαστηρίου.

μένων σκύφων είναι αρκετά τυποποιημένη. Το χείλος περιτρέχεται εξωτερικά συνήθως από οριζόντιες ταινίες³⁷, ενώ υπάρχουν και ορισμένα παραδείγματα, στα οποία είναι μονόχρωμο ή συνδυάζει τη μονοχρωμία με την ταινιωτή διακόσμηση³⁸. Εσωτερικά έχει συχνά μια λεπτή εξηρημένη ταινία³⁹, που διακοσμείται ως επί το πλείστον με ομάδες κάθετων παράλληλων γραμμιδίων, αποδομένων με το πολλαπλό πινέλο⁴⁰. Στο σώμα, μέσα σε μια αρχικά στενή και περιορισμένη σε μήκος αβαφή ζώνη στο ύψος των λαβών, αποδίδονται πολλαπλές οριζόντιες τεθλασμένες γραμμές⁴¹, οι οποίες βρίσκονται πάνω από δύο⁴² ή συχνότερα τρεις οριζόντιες, παράλληλες ταινίες⁴³. Από την αρχή της ΜΓ περιόδου η διακοσμητική ζώνη του σώματος εκτείνεται όλο και

Σχ. 2. Υποθετική σχεδιαστική αποκατάσταση του οστράκου K2002Δ.815 (αρ. καταλ. 13), το οποίο προέρχεται από σκύφο με πολλαπλές οριζόντιες τεθλασμένες γραμμές (σχέδιο Α. Θάνος).

περισσότερο προς τις λαβές⁴⁴, καταλήγοντας στη ΜΓ II να περιτρέχει, στην πλειονότητα των παραδειγμάτων, ολόκληρο το αγγείο⁴⁵. Η επέκταση της διακοσμητικής ζώνης επέβαλε συγχρόνως και την αύξηση των διακοσμητικών μοτίβων. Έτσι, τις τεθλασμένες γραμμές πλαισιώνουν μεμονωμένες συστάδες κατακόρυφων γραμμών⁴⁶ είτε συστάδες κατακόρυφων γραμμών σε συνδυασμό με άλλα μοτίβα, όπως στήλες από στιγμές⁴⁷ ή μικρότερου μήκους τεθλασμένες γραμμές⁴⁸. Την περιοχή δίπλα από τις λαβές καταλαμβάνει σε ορισμένες περιπτώσεις ένα παραπληρωματικό μοτίβο, όπως π.χ. ένας στικτός ρόδακας⁴⁹ ή, συνηθέστερα, ένας πολυάκτινος αστερίσκος⁵⁰. Οι λαβές άλλοτε είναι μονόχρωμες⁵¹

37. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 892.879, πίν. 90 αρ. 278.391.

38. Το μονόχρωμο χείλος απαντά σε ευβοϊκά (Lefkandi I, πίν. 278c, επάνω αριστερά, Andriomenou 1985a, 25 αρ. 1 και 25 σημ. 16, πίν. 4 αρ. 1, 26 αρ. 3 και 26 σημ. 17, πίν. 4 αρ. 3, 26 αρ. 4 και 26 σημ. 18, πίν. 4 αρ. 4, 27 αρ. 8 και 27 σημ. 25, πίν. 4 αρ. 8) και ναξιακά παραδείγματα (Walter-Karydi 1972, 409 εικ. 35 αρ. 97), χωρίς όμως να αποτελεί κανόνα (Lefkandi I, πίν. 21 αρ. 409.410.411, Andriomenou 1985a, πίν. 4 αρ. 5-7.8-11). Σε έναν ευβοϊκό σκύφο από τον Αμαθούντα, το τμήμα του χείλους που αντιστοιχεί στην αβαφή ζώνη των λαβών διακοσμείται με ταινίες, ενώ το υπόλοιπο είναι μονόχρωμο (Karageorghis 1981, 1015 εικ. 106).

39. Karageorghis 1981, 1015 εικ. 106. Coldstream 1987, 24 αρ. 5.

40. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 867.886.2156.892, πίν. 90 αρ. 893.278.391.840.

41. Ο αριθμός των τεθλασμένων γραμμών ποικίλει από δύο (Kübler 1954, πίν. 90 αρ. 278) έως πέντε (Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 413). Συνήθως όμως περιορίζεται στις τρεις (Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 867.2156.892.879, πίν. 90 αρ. 391).

42. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 867

43. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 247.886.887.2156.892.879. Coldstream 1987, πίν. IX αρ. 14, πίν. XIV αρ. 14a-b.

44. Kübler 1954, πίν. 90 αρ. 2142. Coldstream 1968, 19, 25, πίν. 3.e. Κούρου 1999, 17 αρ. 34, εικ. 16γ, πίν. 30α-β, 17-18 αρ. 35, εικ. 17α, πίν. 31α-β, 19 αρ. 38, εικ. 18α, πίν. 34α-γ, 19 αρ. 39, εικ. 18β, πίν. 35γ, 19 αρ. 40, εικ. 18γ, πίν. 36α-β.

45. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 2156, πίν. 90 αρ. 278.391.839.840. Coldstream 1968, 25. Andriomenou 1985a, πίν. 4 αρ. 3.4.8-12. Coldstream 1987, πίν. IX αρ. 14, πίν. XIV αρ. 14a-b.

46. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 886.887.892.879, πίν. 90 αρ. 278.391. Lefkandi I, πίν. 21 αρ. 407-408.409.410. Karageorghis 1981, 1015 εικ. 106. Andriomenou 1985a, πίν. 4 αρ. 4.7.9.12. Coldstream 1995b, 207 αρ. 15, 208 σχ. 5.15. Κούρου 1999, 17 αρ. 34, εικ. 16γ, πίν. 30α-β, 17-18 αρ. 35, εικ. 17α, πίν. 31α-β, 19 αρ. 38, εικ. 18α, πίν. 34α-γ, 19 αρ. 39, εικ. 18β, πίν. 35γ, 19 αρ. 40, εικ. 18γ, πίν. 36α-β.

47. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 2156, πίν. 90 αρ. 893. Andriomenou 1985a, πίν. 4 αρ. 1.

48. Kübler 1954, πίν. 90 αρ. 839.840.

49. Coldstream 1995b, 207 αρ. 15, 208 σχ. 5.15.

50. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 2156. Walter 1968, πίν. 17 αρ. 100.101. Andriomenou 1985a, πίν. 4 αρ. 4.8-12. Coldstream 1987, πίν. IX αρ. 14, πίν. XIV αρ. 14a-b. Κούρου 1999, 17-18 αρ. 35, εικ. 17α, πίν. 21α-β.

51. Kübler 1954, πίν. 89 (εκτός του σκύφου με αρ. 2156), πίν. 90 αρ. 893.391. Karageorghis 1981, 1015 εικ. 106. Andriomenou 1985a,

και άλλοτε φέρουν ταινιωτή⁵², γραμμική⁵³ ή άλλου είδους διακόσμηση⁵⁴. Το κάτω μέρος του σώματος καλύπτεται κατά κανόνα με υάλωμα.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι σκύφοι με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές εμφανίζονται στην Αττική στην ΠΓ ΙΙ περίοδο. Στην Εύβοια φαίνεται πως αρχίζουν να μιμούνται περιστασιακά τα αττικά γεωμετρικά αγγεία από την ΠΓ ΙΙ⁵⁵ και τη ΜΓ Ι περίοδο⁵⁶. Μέχρι τότε ήταν προσκολλημένοι στο λεγόμενο υποπρωτογεωμετρικό ρυθμό, που οι ίδιοι είχαν δημιουργήσει⁵⁷. Στη ΜΓ ΙΙ η τάση για μίμηση των αττικών αγγείων από τους Ευβοείς κεραμείς γίνεται ιδιαίτερα έντονη⁵⁸.

Οι περισσότεροι σκύφοι με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές από το Λευκαντί είναι μεσογεωμετρικοί⁵⁹, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατή η ένταξή τους σε συγκεκριμένη φάση της ΜΓ περιόδου⁶⁰. Στην Ερέτρια η Ανδρειωμένου τους χρονολογεί στη ΜΓ ΙΙ φάση⁶¹. Τέλος, ο Coldstream διστάζει να χρονολογήσει έναν ευβοϊκό σκύφο με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές από τον Αμαθούντα⁶², ο οποίος έχει πρώιμα χαρακτηριστικά, στη ΜΓ Ι, δεδομένου ότι οι αττικίζοντες σκύφοι είναι ελάχιστοι πριν τη ΜΓ ΙΙ⁶³. Έτσι, τον τοποθετεί στη μετάβαση από τη ΜΓ Ι στη ΜΓ ΙΙ⁶⁴.

Το όστρακο από το Καραμπουρνάκι μπορεί να χρονολογηθεί μέσα στη ΜΓ περίοδο. Δυστυχώς, η αποσπασματική του διατήρηση και η αδυναμία μιας ακριβούς αποκατάστασης της διακόσμησης στη ζώνη των λαβών δυσχεραίνουν το εγχείρημα για μια στενότερη και πιο σίγουρη χρονολόγησή του. Ένα βοηθητικό χρονολογικό στοιχείο, αν και όχι ιδιαίτερα ασφαλές, είναι οι τρεις ταινίες που βρίσκονται κάτω από την τεθλασμένη γραμμή. Η τριπλή ταινία σε αυτό το σημείο, αν και απαντά σε πρωιμότερα παραδείγματα⁶⁵, αποτελεί συχνότερο φαινόμενο σε σκύφους της ΜΓ ΙΙ, προκειμένου η διακόσμηση να καταλάβει όλο το ύψος της φαρδύτερης, πλέον, ζώνης των λαβών⁶⁶.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα (κυρίως τη σπάνια παρουσία ευβοϊκών αττικίζόντων σκύφων σε σύνολα πρωιμότερα της ΜΓ ΙΙ⁶⁷ και την αυξημένη παραγωγή των αττικών σκύφων με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές κατά τη φάση αυτή⁶⁸), το όστρακο από το Καραμπουρνάκι θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη ΜΓ ΙΙ.

Σκύφοι με ταινιωτή διακόσμηση στο χείλος

Μία από τις χαρακτηριστικότερες και δημοφιλέστερες ομάδες του ευβοϊκού Κεραμεικού κατά τη

πίν. 4 αρ. 5.10. Κούρου 1999, 17 αρ. 34, εικ. 16γ, πίν. 30α-β, 17-18 αρ. 35, εικ. 17α, πίν. 31α-β, 19 αρ. 38, εικ. 18α, πίν. 34α-γ, 19 αρ. 39, εικ. 18β, πίν. 35γ, 19 αρ. 40, εικ. 18γ, πίν. 36α-β.

52. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 2156, πίν. 90 αρ. 278.1282. Andriomenou 1985a, πίν. 4 αρ. 3.

53. Kübler 1954, πίν. 90 αρ. 2142.

54. Kübler 1954, πίν. 90 αρ. 839.840.

55. Desborough - Catling 1979/80, 274, πίν. 278c (πάνω αριστερά). Desborough - Coldstream 1979/80, 302, 338. Desborough - Dickinson 1979/80, 55. Popham - Sackett 1979/80, 363.

56. Coldstream 1968, 165, 167, 169, 170, 171, 192. Desborough - Dickinson 1979/80, 41, 49 αρ. 485, πίν. 22c αρ. 485, 55. Desborough - Coldstream 1979/80, 302. Popham - Sackett 1979/80, 363, 364. Coldstream 1987, 25, Coldstream 1997, 85, 116, 138.

57. Coldstream 1968, 165. Desborough - Coldstream 1979/80, 353. Coldstream 1997, 55, 70, 72.

58. Coldstream 1968, 169, 170, 171. Lefkandi I, 49 αρ. 487, πίν. 22c αρ. 487, 364. Ανδρειωμένου 1987, 74 αρ. 8, 74-75 αρ. 9, 91, Coldstream 1987, 24 αρ. 5, 25, πίν. XIII αρ. 5. Mazarakis-Ainian 1987, 3. Coldstream 1997, 120, 138. Sapouna-Sakellaraki 1998, 66, 75-78.

59. Βρέθηκαν στο στρωματογραφημένο υλικό. Βλ. Desborough - Dickinson 1979/80, 41, πίν. 20 και 21 αρ. 407-408, 55, πίν. 26 αρ. 746.747. Μόνο ένα θραύσμα ευβοϊκού αττικίζοντος σκύφου με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές, που βρέθηκε στο ανατολικό νεκροταφείο, χρονολογείται στην ΠΓ ΙΙ. Βλ. Desborough - Catling 1979/80, 274, πίν. 278c (πάνω αριστερά).

60. Βλ. σχετικά Desborough - Dickinson 1979/80, 40.

61. Andriomenou 1985a, 25-27.

62. Πρόκειται για το σκύφο από τον τάφο 266 με αριθμό LMRR 779. Βλ. Karageorghis 1981, 1016, 1015 εικ. 106. Coldstream 1987, 24 αρ. 5, πίν. VIII αρ. 5, πίν. XIII αρ. 5.

63. Coldstream 1987, 25.

64. Coldstream 1987, 24 αρ. 5, πίν. VIII αρ. 5, πίν. XIII αρ. 5.

65. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 247.

66. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 2156.892.879, πίν. 90 αρ. 278.391.840. Coldstream 1968, 25. Coldstream 1995b, 207 αρ. 15, 208 σχ. 5.15.

67. Coldstream 1987, 25.

68. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 2156.892.879, πίν. 90 αρ. 278.391.839.840.

Γεωμετρική περίοδο είναι οι σκύφοι με το ψηλό κάθετο χείλος, που διακοσμείται με οριζόντιες ταινίες⁶⁹. Η παράδοση των σκύφων με ταινιωτά χείλη εμφανίζεται στην Αττική ήδη από την αρχή των Γεωμετρικών χρόνων⁷⁰. Στη ΜΓ περίοδο η τάση για διακόσμηση του χείλους των σκύφων με ταινίες γίνεται πιο έντονη⁷¹. Η μόδα αυτή εξαπλώθηκε γρήγορα και σε άλλα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου, όπως στην Εύβοια, τις Κυκλάδες και την Κρήτη⁷².

Στην Εύβοια, η παραγωγή των σκύφων με ταινιωτή διακόσμηση στο χείλος ξεκινάει στην αρχή των ΥΓ χρόνων και φαίνεται να σταματάει προς το τέλος της ίδιας περιόδου. Σκύφοι αυτής της κατηγορίας κατασκευάζονταν και στα τρία μεγάλα εργαστήρια του νησιού⁷³.

Από έναν ευβοϊκό, πιθανότατα ερετριακό σκύφο με ταινιωτή διακόσμηση στο χείλος προέρχεται το θραύσμα αρ. καταλ. 14⁷⁴ (εικ. 4). Εξωτερικά στο χείλος σώζονται τμήματα τριών οριζόντιων ταινιών, ενώ στο σώμα διατηρούνται τμήματα τριών κατακόρυφων γραμμών και μικρό τμήμα μιας οριζόντιας. Εσωτερικά, στο επάνω μέρος του χείλους αφήνεται μια εξηρημένη ταινία.

Η αποσπασματική διατήρηση της διακόσμησης στη ζώνη των λαβών δεν επιτρέπει μια πλήρη και

Εικ. 4. Τμήμα ευβοϊκού σκύφου με ταινιωτή διακόσμηση στο χείλος.

ασφαλή αποκατάστασή της. Ωστόσο, μπορεί να επιχειρηθεί μια υποθετική αποκατάσταση, βασισμένη σε ακέραια σωζόμενα παραδείγματα. Η διακόσμηση των ευβοϊκών σκύφων με «ταινιωτά» χείλη περιλαμβάνει μια αρκετά μεγάλη ποικιλία μοτίβων, που επαναλαμβάνονται τις περισσότερες φορές τυποποιημένα. Το κυρίαρχο διακοσμητικό σύστημα της ΥΓ περιόδου είναι αυτό των «μετοπών», που ορίζονται από κατακόρυφες γραμμές⁷⁵. Ορισμένα από τα μοτίβα που καταλαμβάνουν συνήθως μία ή περισσότερες «μετόπες» ενός σκύφου με «ταινιωτό» χείλος, είναι ο μαϊάνδρος-άγκιστρο⁷⁶ ή ο συνεχόμενος μαϊάνδρος⁷⁷, οι ενάλληλες γωνίες⁷⁸, οι κυματιστές ή τεθλασμένες γραμμές⁷⁹, οι χιαστί τεμνό-

69. Για ευβοϊκούς σκύφους με ταινιωτή διακόσμηση στο χείλος, βλ. Boardman – Price 1979/80, 62-63. Ανδρειωμένου 1981a, 85-90. Kearsley 1995, 23, 46, 47 αρ. 175.176.178.179, 48 αρ. 184, 49 αρ. 194, 65 αρ. 263.266, 66 αρ. 271.272. Coldstream 1997, 258. Gimatzidis 2006, 118-120, πίν. 12 αρ. 155.156.157.160, πίν. 16 αρ. 192a-b, πίν. 17 αρ. 196, πίν. 48 αρ. 457, πίν. 68 αρ. 626.629.

70. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 247.413.886.

71. Kübler 1954, πίν. 89 αρ. 2156.892.879, πίν. 90 αρ. 278.391.839.1282.840.

72. Kearsley 1995, 23.

73. Λευκαντί: Boardman – Price 1979/80, 62-63. Ερέτρια: Ανδρειωμένου 1981a, 85-90. Χαλκίδα: Andrioménu 1984, 43 αρ. 12, εικ. 10.12, 48 αρ. 34, εικ. 19.34, 51 αρ. 39, εικ. 6.39.

74. Βλ. Χατζής 2008, 113 αρ. καταλ. 14, αρ. καταγρ. K2002Δ.715. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, με ελάχιστη μίκα και λίγες λευκές ασβεστολιθικές προσμίξεις, κιτρινέρυθρου χρώματος (5YR 7/6, reddish yellow). Υάλωμα καστανέρυθρου – μελανού χρώματος (2.5YR 5/4, reddish brown – 7.5YR 2/0, black).

75. Βλ. Coldstream 1968, 36-37. Coldstream 1979, 261. Boardman – Price 1979/80, 62-63. Ανδρειωμένου 1981a, 87. Coldstream 1982, 24-25. Coldstream 1987, 26. Kearsley 1995, 62. Gimatzidis 2006, 170.

76. Για ευβοϊκούς σκύφους με «ταινιωτά» χείλη που διακοσμούνται με μαϊάνδρο-άγκιστρο, βλ. Andrioménu 1984, 43 αρ. 12, εικ. 10.12. Andrioménu 1985a, 29 και 29 σημ. 46, πίν. 5 αρ. 39.40, 29, πίν. 6 αρ. 41, 29 και 29 σημ. 48, πίν. 5 αρ. 42.43, 29 και 29 σημ. 50, πίν. 5 αρ. 44, πίν. 6 αρ. 64. Gimatzidis 2006, 119, πίν. 16 αρ. 192a, πίν. 17 αρ. 196, πίν. 68 αρ. 629. Το μοτίβο αυτό εμφανίζεται στους αττικούς σκύφους στη ΜΓ II και χρησιμοποιείται μέχρι και την ΥΓ I φάση: βλ. Kübler 1954, πίν. 92 αρ. 273, πίν. 93 αρ. 288.876.875, πίν. 94 αρ. 826.827. Coldstream 1963, 202-203. Coldstream 1968, 24, 50. D' Agostino 1990, 80. Coldstream 1995b, 209. Gimatzidis 2006, 118-119. Στην Εύβοια η χρήση του συνεχίζεται και στην ΥΓ II φάση, καθώς απαντά στο σώμα ενός ερετριακού σκύφου με διχτυωτό κόσμημα στο χείλος. Βλ. Ανδρειωμένου 1981a, 101, 101 σημ. 4, πίν. 31 αρ. 211. Για τη χρονολόγηση των ευβοϊκών σκύφων με «διχτυωτό» χείλος στην ΥΓ II, βλ. Coldstream 1968, 193. Boardman – Price 1979/80, 64. Ανδρειωμένου 1981a, 101 και 101 σημ. 2. Coldstream 1997, 259. Paspalas 2001, 310.

77. Andrioménu 1985a, 29 και 29 σημ. 46, πίν. 5 αρ. 38. Boardman – Price 1979/80, 63.

78. Kearsley 1995, 14 αρ. 29, πίν. 1:3 αρ. 29. Gimatzidis 2006, πίν. 12 αρ. 160.

79. Lefkandi I, πίν. 46 αρ. 106. Andrioménu 1984, 43 αρ. 14, εικ. 6 αρ. 14. Kearsley 1995, 14 αρ. 28, πίν. 1:3 αρ. 28, 13 αρ. 22, πίν. 1:3 αρ. 22.

μενες γραμμές⁸⁰, οι ομόκεντροι κύκλοι⁸¹ και οι διχτυωτοί ρόμβοι⁸². Ωστόσο, το συνηθέστερο και πιο χαρακτηριστικό εικονιστικό θέμα που διακοσμεί σχεδόν κατά κανόνα τις «μετόπες» των σκύφων με «ταινωτά» χείλη, είναι ένα υδρόβιο πτηνό, το σώμα του οποίου αποδίδεται με περίγραμμα και διαγράμμιση⁸³. Όταν στη ζώνη των λαβών υπάρχουν δύο «μετόπες», τότε πολύ συχνά τις καταλαμβάνουν δύο αντωπά πτηνά, που τα χωρίζει μια συστάδα πολλών κατακόρυφων γραμμών⁸⁴. Στην περίπτωση που υπάρχουν τρεις «μετόπες», τη μεσαία καταλαμβάνει ένα πτηνό, ενώ οι δύο ακριανές δίπλα από τις λαβές διακοσμούνται με διάφορα μοτίβα, όπως συστάδες κοντών κατακόρυφων γραμμών⁸⁵, οριζόντιες παράλληλες γραμμές⁸⁶, ρόμβους ή αστερίσκους⁸⁷. Έναν παρόμοιο διάκοσμο πρέπει να φανταστούμε ότι είχε και το θραύσμα αρ. καταλ. 14, το οποίο θα μπορούσε να προέρχεται από έναν σκύφο με τρεις τετράγωνες «μετόπες». Σε αυτή την αποκατάσταση οδηγεί το τμήμα της οριζόντιας γραμμής που διακρίνεται δεξιά της συστάδας των κατακόρυφων γραμμών, το οποίο μαζί με άλλες οριζόντιες, παράλληλες γραμμές, θα καταλάμβανε τη μία ακριανή «μετόπη» δίπλα από τη λαβή⁸⁸. Αντίστοιχη θα ήταν και η διακόσμηση της άλλης ακριανής «μετόπης», ενώ την κεντρική θα διακοσμούσε

ένα πτηνό ή κάποιο άλλο μοτίβο⁸⁹. Το κάτω μέρος του σκύφου θα ήταν μονόχρωμο.

Το ύψος και η διαμόρφωση του χείλους⁹⁰, ο αριθμός και το πάχος των ταινιών που το περιτρέχουν εξωτερικά⁹¹ και ο αριθμός των εξηρημένων ταινιών στο εσωτερικό του⁹², αποτελούν μερικά χαρακτηριστικά που βοηθούν στη χρονολόγηση των σκύφων με «ταινωτό» χείλος⁹³. Το θραύσμα αρ. καταλ. 14, με το κοντό χείλος που καμπυλώνεται ελαφρώς προς τα έξω⁹⁴, τις μόλις τρεις λεπτές ταινίες που το διακοσμούν εξωτερικά και τη μία μόνο αβαφή ταινία στο εσωτερικό του, μπορεί να χρονολογηθεί μέσα στην ΥΓ Ι φάση και μάλιστα στην αρχή της.

Κρατήρες τύπου Π με διάγραμμα μαϊάνδρο

Ένα από τα τυπικά σχήματα της Γεωμετρικής περιόδου στην Αττική είναι ένας κρατήρας με σχετικά ψηλό, κωνικό πόδι που ανοίγει έντονα κοντά στη βάση και φέρει οριζόντιες ραβδώσεις, ημισφαιρικό σώμα, σύνθετες λαβές και σχετικά κοντό, προεξέχον χείλος⁹⁵. Πρόκειται για τον κρατήρα τύπου Π, τα βασικά χαρακτηριστικά του οποίου αποκρυσταλλώθηκαν κατά τη ΜΓ Ι⁹⁶, αν και ορισμένα από αυτά ανάγονται σε παλιότερες φάσεις⁹⁷. Το κυρί-

80. Ανδρειωμένου 1981α, 88, 88 σημ. 14 και 15, πίν. 18 αρ. 30,31.

81. Lefkandi I, πίν. 43 αρ. 52. Ανδρειωμένου 1981α, πίν. 18 αρ. 29. Gimatzidis 2006, 119, πίν. 12 αρ. 155.

82. Boardman – Price 1979/80, 63, πίν. 36 αρ. 3. Ανδρειωμένου 1981α, 85, 85 σημ. 6, πίν. 15 αρ. 1. Coldstream 1987, πίν. IX αρ. 11, πίν. XIII αρ. 11.

83. Για ευβοϊκούς σκύφους που διακοσμούνται με πτηνά, βλ. Coldstream 1979, 261-262. Boardman – Price 1979/80, 63. Coldstream 1982, 24 κ.ε. Kearsley 1995, 33-38. Coldstream 1997, 258. Gimatzidis 2006, 119. Οι περισσότεροι από τους σκύφους με μία μόνο «μετόπη» που διακοσμείται με πτηνό, έχουν «ταινωτό» χείλος. Βλ. Coldstream 1982, πίν. 1.d. Gimatzidis 2006, 119.

84. Coldstream 1979, 262, πίν. XXX αρ. 4. Kearsley 1995, 34, 37 αρ. 138, πίν. 2:3 αρ. 138. Gimatzidis 2006, 119.

85. Andriomenou 1984, 48 αρ. 34, εικ. 19 αρ. 34, 52 αρ. 46, εικ. 25 αρ. 46. Gimatzidis 2006, 119.

86. Coldstream 1982, πίν. 1c. Andriomenou 1984, 51 αρ. 41, εικ. 22 αρ. 41, 52 αρ. 46, εικ. 25 αρ. 46. Kearsley 1995, 13 αρ. 20, πίν. 1:2 αρ. 20, 13 αρ. 21, πίν. 1:2 αρ. 21.

87. Coldstream 1979, 261. Coldstream 1982, πίν. 1.a, b, e. Kearsley 1995, 36-37 αρ. 136.

88. Για το συγκεκριμένο διακοσμητικό σχήμα, βλ. Coldstream 1982, 26, 26 σημ. 35, πίν. 1.c. Andriomenou 1984, 51 αρ. 41, εικ. 22 αρ. 41, 52 αρ. 46, εικ. 25 αρ. 46. Kearsley 1995, 13 αρ. 20, πίν. 1:2 αρ. 20, 13 αρ. 21, πίν. 1:2 αρ. 21.

89. Ό.π.

90. Boardman – Price 1979/80, 62-63. Ανδρειωμένου 1981α, 85, 85-88.

91. Boardman – Price 1979/80, 62, 63. Ανδρειωμένου 1981α, 87, 88. Andriomenou 1985α, 30.

92. Boardman – Price 1979/80, 62, 63. Ανδρειωμένου 1981α, 85, 88. Andriomenou 1985α, 30.

93. Ο Γιματζίδης, με βάση τη στρωματογραφία της Σίνδου, υποστηρίζει πως το ύψος του χείλους και ο αριθμός ή το πάχος των ταινιών που το διακοσμούν δεν αποτελούν χρονολογικό κριτήριο, καθώς στα πρώιμα ΥΓ στρώματα εμφανίζονται σκύφοι, τόσο με κοντό όσο και με ψηλό χείλος, με λίγες ή πολλές ταινίες. Βλ. Gimatzidis 2006, 118 και 118 σημ. 635.

94. Το ύψος του χείλους ανέρχεται στα 0,011 μ.

95. Kübler 1954, πίν. 20 αρ. 290. Coldstream 1963, 200-201. Coldstream 1968, 18, 23, 169. Coldstream 1987, 24 αρ. 9, 26. Sapouna-Sakellarakis 1998, 75. Coldstream 1995α, 191. Gimatzidis 2006, 170.

96. Coldstream 1968, 18.

97. Kübler 1954, πίν. 16 αρ. 1294, πίν. 17 αρ. 935. Coldstream 1968, 11-12. Sapouna-Sakellarakis 1998, 75. Gimatzidis 2006, 169.

αρχο διακοσμητικό μοτίβο αυτών των κρατήρων είναι ο διάγραμμα μαϊάνδρος⁹⁸.

Τον κρατήρα τύπου Π με μαϊάνδρο αντιγράφουν από τη ΜΓ ΙΙ⁹⁹ μέχρι και την ΥΓ Ι¹⁰⁰ οι Ευβοείς κεραμείς, εγκαταλείποντας σταδιακά την υποπρωτογεωμετρική διακόσμηση των αγγείων και συγκλίνοντας όλο και περισσότερο προς τον αττικό γεωμετρικό ρυθμό.

Από έναν ευβοϊκό κρατήρα¹⁰¹ τύπου Π, διακοσμημένο με μαϊάνδρο, προέρχεται το όστρακο με αρ. καταλ. 54¹⁰² (εικ. 5). Δυστυχώς σώζεται μόνο ένα μικρό μέρος από τη διακόσμηση, η οποία συντίθεται από το τμήμα ενός επιμελώς αποδομένου διαγράμμου μαϊάνδρου, που ορίζεται κάτω και αριστερά από τμήματα τριών οριζόντιων και κατακόρυφων, αντίστοιχα, γραμμών. Πρόκειται για την κεντρική διακοσμητική ζώνη στο πάνω μέρος του σώματος του κρατήρα, αμέσως κάτω από το χείλος, την οποία καταλαμβάνει πολύ συχνά το συγκεκριμένο μοτίβο¹⁰³. Το όστρακο από το Καραμπουρνάκι, στο βαθμό που διατηρείται, παρουσιάζει ομοιότητες με άλλους ευβοϊκούς κρατήρες τύπου Π από το Λευκαντί¹⁰⁴, την Ερέτρια¹⁰⁵, τη Χαλκίδα¹⁰⁶, το Βιγλατούρι¹⁰⁷ και τη Σίνδο¹⁰⁸. Σε όλα αυτά τα παραδείγματα υπάρχει μια κεντρική επιμή-

Εικ. 5. Όστρακο αττικίζοντος γεωμετρικού κρατήρα τύπου Π(;) με διάγραμμα μαϊάνδρο, πιθανόν ευβοϊκού εργαστηρίου.

κης και πλατιά αβαφής ζώνη, οριζόμενη από κατακόρυφες και οριζόντιες γραμμές, την οποία καταλαμβάνει ένας διάγραμμα μαϊάνδρος.

Με βάση τη διακόσμηση ορισμένων κρατήρων τύπου Π που σώζονται ολόκληροι ή σε αρκετά μεγάλο βαθμό, μπορεί να αποκατασταθεί η διακόσμηση του κρατήρα από το Καραμπουρνάκι. Η διακόσμηση θα μπορούσε να περιορίζεται στην ύπαρξη μιας επιμήκου αβαφούς ζώνης¹⁰⁹, οριοθετημένης στις τρεις πλευρές (δεξιά, κάτω και αριστερά) από

98. Kübler 1954, πίν. 20 αρ. 290, πίν. 23 αρ. 1255.

99. Για ευβοϊκούς κρατήρες τύπου Π με διάγραμμα μαϊάνδρο της ΜΓ ΙΙ, βλ. Coldstream 1968, 169. Ανδρειωμένου 1977, 133 αρ. 7, 152-153 και 152 σημ. 14, πίν. 35α, 148 αρ. 98, πίν. 53α-β. Desborough - Dickinson 1979/80, 42 πίν. 21 αρ. 429-432, 55, πίν. 26 αρ. 731.732.739 (πιθανή αττική προέλευση). Ανδρειωμένου 1981β, 203 και 203 σημ. 58, εικ. 38. Andriomenou 1985α, 33 και 33 σημ. 80, πίν. 7 αρ. 83, 34 και 34 σημ. 85, πίν. 8 αρ. 89, 35 και 35 σημ. 93 και 94, πίν. 9 αρ. 104-105, 36 και 36 σημ. 96, πίν. 10 αρ. 108. Ανδρειωμένου 1987, 74 αρ. 8, εικ. 2.3, πίν. 22α-β, 91. Coldstream 1995c, 252 αρ. 2, πίν. 27α αρ. 2. Sapouna-sakellaraki 1998, 66, 75-77. Gimatzidis 2006, 170.

100. Για ευβοϊκούς κρατήρες τύπου Π της ΥΓ Ι, βλ. Boardman - Price, 1979/80, 69, πίν. 55 αρ. 268. Coldstream 1987, 24 αρ. 9, 26, πίν. VIII αρ. 9, πίν. XII αρ. 9a-b. Coldstream 1995c, 252 αρ. 2, πίν. 27α αρ. 2, 252 αρ. 3, πίν. 27α αρ. 3, 253. Gimatzidis 2006, 171 πίν. 16 αρ. 189a-b.190.

101. Σε ό,τι αφορά την προέλευση του αγγείου, ο πηλός δεν θυμίζει καθόλου αυτόν των αττικών αγγείων και παραπέμπει περισσότερο σε ευβοϊκό εργαστήριο. Σχετικά με το σχήμα δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, καθώς το πάχος των τοιχωμάτων του οστράκου είναι αρκετά μεγάλο (κυμαίνεται από 0,005-0,007 μ.). Από τη διακόσμηση, μάλιστα, μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι το συγκεκριμένο όστρακο προέρχεται από το επάνω μέρος του σώματος του αγγείου και, επομένως, είναι σίγουρο ότι το πάχος των τοιχωμάτων χαμηλότερα θα ήταν ακόμη μεγαλύτερο.

102. Βλ. Χατζής 2008, 126 αρ. καταλ. 54, αρ. καταγρ. K2002Δ.818. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, χωρίς μίκα, με λίγες ασβεστολιθικές προσμίξεις, κιτρινέρυθρου χρώματος (5YR 7/6, reddish yellow), με ελαφρώς διαφοροποιημένο πυρήνα ρόδινου χρώματος (5YR 7/4, pink). Η επιφάνεια καλύπτεται με ανοιχτόχρωμο επίχρισμα (7.5YR 8/4, pink). Υάλωμα στιλπνό, ερυθρού χρώματος (2.5YR 4/8, red).

103. Kübler 1954, πίν. 20 αρ. 290, πίν. 23 αρ. 1255. Gimatzidis 2006, 170.

104. Desborough - Dickinson 1979/80, 42, πίν. 21 αρ. 430-432, πίν. 26 αρ. 732.

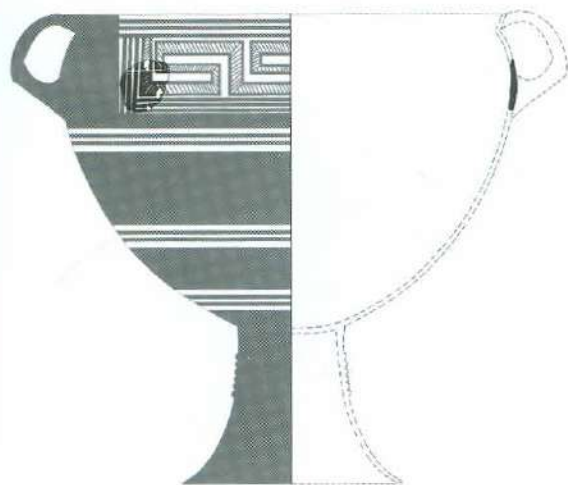
105. Andriomenou 1985α, 34 και 34 σημ. 85, πίν. 8 αρ. 89, 35 και 35 σημ. 93, πίν. 9 αρ. 104-105, 36 και 36 σημ. 96, πίν. 10 αρ. 108.

106. Ανδρειωμένου 1987, 74 αρ. 8, εικ. 2.3, πίν. 22α-β.

107. Sapouna-Sakellaraki 1998, 77 αρ. 118, εικ. 35.1, σχ. 43.2, 77 αρ. 119, εικ. 35.2, σχ. 43.3, 77 αρ. 121, εικ. 33.3, σχ. 41.16.

108. Gimatzidis 2006, 171 αρ. 189 και 190, πίν. 16 αρ. 196a-b.190.

109. Η αποσπασματική διατήρηση του οστράκου δεν επιτρέπει την εξαγωγή ενός ασφαλούς συμπεράσματος για το αν ο μαϊάνδρος καταλάμβανε μια επιμήκη ζώνη ή μια τετράγωνη «μετόπη», κάτι που θα βοηθούσε περισσότερο και στη χρονολόγησή του.

Σχ. 3. Υποθετική σχεδιαστική αποκατάσταση του οστράκου K2002Δ.818 (αρ. καταλ. 54), το οποίο προέρχεται από κρατήρα, πιθανόν τύπου Π, διακοσμημένο με διάγραμμα μαίανδρο (σχέδιο Α. Θάνος).

τρεις ή περισσότερες κατακόρυφες και οριζόντιες γραμμές, την οποία καταλαμβάνει ο διάγραμμα μαίανδρος. Το υπόλοιπο αγγείο, εκτός από μια αντίστοιχη ζώνη στην άλλη όψη, θα καλυπτόταν με υάλωμα, ενώ τη μονοχρωμία του θα διέκοπταν μία ή περισσότερες οριζόντιες αβαφείς ζώνες στο σώμα, τις οποίες θα περιέτρεχαν ζεύγη λεπτών οριζόντιων ταινιών¹¹⁰ (σχ. 3).

Εκτός από το παραπάνω διακοσμητικό σύστημα υπάρχει και η δυνατότητα αποκατάστασης με μια πιο σύνθετη και πολύπλοκη διακόσμηση, αποτελούμενη από έναν μεγάλο αριθμό μοτίβων που περιβάλλουν την κεντρική ζώνη με τον μαίανδρο¹¹¹. Πιο συγκεκριμένα, την κύρια ζώνη πλαισιώνουν συνήθως στενότερες οριζόντιες και κατακόρυφες ζώ-

νες ή «μετόπες», διακοσμημένες με αλυσίδες διχτυωτών ρόμβων, πολλαπλές οριζόντιες τεθλασμένες γραμμές, εναλλήλες γωνίες, αστερίσκους, χιαστί και οδοντωτά μοτίβα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να αποκαταστήσουμε τη διακόσμηση του κρατήρα ως εξής: Την κεντρική ζώνη του αγγείου θα πλαισιώνε από μια στενή στήλη, διακοσμημένη με αλυσίδα διχτυωτών ρόμβων¹¹² ή με κατακόρυφα διατεταγμένες εναλλήλες γωνίες¹¹³. Εκατέρωθεν των στηλών αυτών θα μπορούσε να υπάρχουν και άλλες φαρδύτερες διακοσμημένες ζώνες ή τετράγωνες «μετόπες»¹¹⁴. Επιπλέον, κάτω από τη ζώνη με το μαίανδρο υπήρχε, πιθανότατα, μια δεύτερη, πολύ πιο στενή οριζόντια ζώνη, διακοσμημένη με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές¹¹⁵. Σε αυτή την περίπτωση, το ύψος των στηλών με τους διχτυωτούς ρόμβους θα ήταν ίσο με το συνολικό ύψος της ζώνης του μαίανδρου και αυτής των πολλαπλών τεθλασμένων. Τέλος, τα δημιουργούμενα κενά γέμιζαν, πιθανόν, παραπληρωματικά μοτίβα, όπως αστερίσκοι ή χιαστί κοσμήματα, τοποθετημένα σε μικρές τετράγωνα «μετόπες»¹¹⁶. Για το υπόλοιπο σώμα ισχύει ότι και για τη διακόσμηση των κρατήρων με απλούστερη διακόσμηση. Το προεξέχον χείλος είτε διακοσμήτο εξολοκλήρου με οριζόντιες ταινίες¹¹⁷ είτε ήταν μονόχρωμο, εκτός από το τμήμα που αντιστοιχούσε στο μήκος της κύριας διακοσμητικής ζώνης, το οποίο έφερε ταινίες¹¹⁸.

Η πλειονότητα των ευβοϊκών κρατήρων τύπου Π που διακοσμούνται με μαίανδρο είναι έργα της ΜΓ Π¹¹⁹, ενώ υπάρχουν λίγα μόνο παραδείγματα

110. Για κρατήρες τύπου Π που διακοσμούνται με αυτόν τον τρόπο, βλ. Sapouna-Sakellarakī 1998, 77 αρ. 118, εικ. 35.1, σχ. 43.2.

111. Για κρατήρες τύπου Π με σύνθετη διακόσμηση, βλ. Κουρουγιώτης 1903, 11, 3 εικ. 2. Kübler 1954, πίν. 20 αρ. 290, πίν. 23 αρ. 1255. Coldstream 1968, 25. Ανδρειωμένου 1977, 133 αρ. 7, 152-153, πίν. 35α. Ανδρειωμένου 1987, 74 αρ. 8, εικ. 2.3, πίν. 22α-β. Coldstream 1987, 24 αρ. 9, πίν. VIII αρ. 9, πίν. XII αρ. 9α-β. Coldstream 1995α, 187 αρ. 2551, 188 σχ. 1.1. Sapouna-Sakellarakī 1998, 77 αρ. 119, εικ. 35.2, σχ. 43.3, 77 αρ. 121, εικ. 33.3, σχ. 41.16. Gimatzidis 2006, 171 και 171 σημ. 1020, πίν. 16 αρ. 189α-β.190.

112. Κουρουγιώτης 1903, 3 εικ. 2.

113. Στήλες με εναλλήλες γωνίες πλαισιώνουν την κεντρική ζώνη ενός κρατήρα από την Κύμη της Εύβοιας (Sapouna-Sakellarakī 1998, 77 αρ. 119, εικ. 35.2, σχ. 43.3) και ενός από την Ερέτρια (Andriomenou 1985α, 33 και 33 σημ. 80, πίν. 7 αρ. 83).

114. Gimatzidis 2006, 171.

115. Κάτω από την κεντρική ζώνη θα μπορούσε, επίσης, να εναλλάσσονται κατακόρυφες γραμμές με «μετόπες» διακοσμημένες με χιαστί μοτίβα. Βλ. Desborough-Dickinson 1979/80, 55, πίν. 26 αρ. 739. Andriomenou 1985α, 36 και 36 σημ. 96, πίν. 10 αρ. 108. Gimatzidis 2006, 171.

116. Κουρουγιώτης 1903, 3 εικ. 2. Ανδρειωμένου 1977, 133 αρ. 7, 153, πίν. 35α.

117. Desborough-Dickinson 1979/80, 42, πίν. 21 αρ. 431-432. Andriomenou 1985α, 33 και 33 σημ. 80, πίν. 7 αρ. 83, 34 και 34 σημ. 85, πίν. 8 αρ. 89. Sapouna-Sakellarakī 1998, 77 αρ. 118, εικ. 35.1, σχ. 43.2. 77 αρ. 121, εικ. 33.3, σχ. 41.16. Gimatzidis 2006, 171.

118. Sapouna-Sakellarakī 1998, 77 αρ. 119, εικ. 35.2, σχ. 43.3.

119. Βλ. παραπάνω, σημ. 99.

από την ΥΓ I φάση¹²⁰. Η προσεκτική απόδοση του μαιάνδρου και της διαγράμμισής του στο όστρακο από το Καραμπουρνάκι είναι χαρακτηριστικά της ΜΓ II φάσης¹²¹. Η χρονολόγηση του οστράκου θα ήταν πιο ασφαλής αν σωζόταν ολόκληρη η κεντρική διακοσμητική του ζώνη. Αν δηλαδή ο μαιάνδρος διακοσμούσε μια τετράγωνη «μετόπη», τότε θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ΥΓ περίοδο¹²², ενώ αν καταλάμβανε την έκταση μιας επιμήκους ζώνης (κάτι που θεωρώ πιθανότερο), τότε θα ήταν πιο πιθανή μια χρονολόγηση στη ΜΓ II. Με βάση τα παραπάνω και κυρίως με κριτήρια την προσεγμένη απόδοση της διακόσμησης και την απουσία ενός λευκού ή υπόλευκου επιχρίσματος, το οποίο καλύπτει πολύ συχνά την επιφάνεια των ευβοϊκών υστερογεωμετρικών αγγείων¹²³, το συγκεκριμένο όστρακο μπορεί να χρονολογηθεί στην ΜΓ II.

Αμφορέας Ανατολικής Ελλάδας με υπογεωμετρικό διάκοσμο

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα θραύσματα του συνόλου είναι το υπ' αρ. καταλ. 56¹²⁴ (εικ. 6), το οποίο ξεχωρίζει τόσο για την ποιότητα του πηλού, όσο και για την ιδιαιτερότητα της διακόσμησής του. Πρόκειται για ένα κλειστό αγγείο, πιθανότατα έναν αμφορέα¹²⁵. Τα διακοσμητικά μοτίβα που καταλαμβάνουν την επιφάνεια του αγγείου παραπέμπουν σε εργαστήριο της Ανατολικής Ελλάδας (νησιά ανατολικού Αιγαίου και παράλια Μ. Ασίας).

Η διακόσμηση του θραύσματος διαιρείται σε τρεις οριζόντιες ζώνες, οι οποίες χωρίζονται από

Εικ. 6. Τμήμα πιθανόν αιολικού αμφορέα.

δύο παράλληλες λεπτές ταινίες. Η ανώτερη ζώνη διακοσμείται με μια σειρά παχιών κουκκίδων, η μεσαία από «ζητοειδή» μοτίβα στραμμένα προς τα δεξιά, ενώ η κατώτερη από μία αλυσίδα συμπαγών ρόμβων.

Το μοτίβο των κουκκίδων είναι πολύ αγαπητό σε αγγεία της Ανατολικής Ελλάδας και ιδιαίτερα σε αγγεία από την Αιολίδα, όπου μάλιστα αναπτύχθηκε μια υπογεωμετρική στιγμωτή διακόσμηση (punktstil)¹²⁶. Ο Kaan υποθέτει πως η υπογεωμετρική αυτή διακόσμηση δεν εμφανίστηκε ξαφνικά στον 7ο αι. π.Χ.¹²⁷, αλλά αποτελεί την εξέλιξη ενός προδρομικού διακοσμητικού συστήματος των γεωμετρικών χρόνων, η ύπαρξη του οποίου δεν μπορεί να αποδειχθεί εξαιτίας του πολύ μικρού ποσοστού γεωμετρικών αγγείων που έχουν βρεθεί στην Αιολί-

120. Βλ. ενδεικτικά Boardman – Price 1979/80, 69, πίν. 55 αρ. 268. Coldstream 1987, 24 αρ. 9, 26, πίν. VIII αρ. 9, πίν. XII αρ. 9a-b. Coldstream 1995c, 252 αρ. 2, πίν. 27.a αρ. 2, 252 αρ. 3, πίν. 27a αρ. 3, 253. Gimatzidis 2006, 171, πίν. 16 αρ. 189a-b.190.

121. Στα παραδείγματα της ΜΓ II η διαγράμμιση του μαιάνδρου αποδίδεται με έντονα λοξές γραμμές (Coldstream 1968, 24), ενώ κατά την ΥΓ περίοδο ο ίδιος ο μαιάνδρος και η διαγράμμιση του —όταν υπάρχει— αποδίδονται πλέον πιο πρόχειρα (Coldstream 1963, 201).

122. Το διακοσμητικό σύστημα της «μετόπης» είναι χαρακτηριστικό της ΥΓ περιόδου. Βλ. Coldstream 1968, 36-37. Coldstream 1979, 261. Coldstream 1982, 24-25. Coldstream 1987, 24 αρ. 9, 26. Gimatzidis 2006, 170.

123. Για τη χρήση του λευκού επιχρίσματος στα ευβοϊκά υστερογεωμετρικά αγγεία, βλ. ενδεικτικά Boardman 1957, 3. Coldstream 1968, 190, 193. Ανδριωμένου 1975, 211. Boardman – Price 1979/80, 58, 59 (εκτός από τους αριθμούς 4, 9, 14-16, 19-22, 24, 26), 60 (εκτός από τους αριθμούς 29, 31-32, 37-38, 40, 43-57), 61 (εκτός από τους αριθμούς 58-59, 61-64, 68-69, 71, 73, 75, 78, 80, 84-87, 90-96, 99-102). Ανδριωμένου 1985a, 30-31. Ανδριωμένου 1987, 89.

124. Βλ. Χατζής 2008, 126-127 αρ. καταλ. 56, αρ. καταγρ. K2002Δ.582 – K2002Δ.835. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, χωρίς μίκα ή οποιουδήποτε άλλου είδους προσμίξεις, ρόδινου χρώματος (5YR 7/4, pink). Υάλωμα κιτρινέρυθρου-σκούρου καστανέρυθρου χρώματος (5YR 4/6, yellowish red – 5YR 3/2-3, dark reddish brown).

125. Το θραύσμα δεν φέρει υάλωμα στο εσωτερικό του μεγάλου πάχους τοιχώματός του, ενώ ο λαϊμός του αγγείου, στο βαθμό που σώζεται, φαίνεται πως είχε σχετικά μικρή διάμετρο.

126. Kaan 2003, 9-56.

127. Η αρχή του στιγμωτού ρυθμού I τοποθετείται στο β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.: βλ. Kaan 2003, 53.

δα¹²⁸. Γεωμετρικά αγγεία με οριζόντιες ζώνες που διακοσμούνται με παχιές κουκκίδες έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές της Ανατολικής Ελλάδας, όπως στη Σάμο¹²⁹ και την Κω¹³⁰, κάτι που αποδεικνύει πως το συγκεκριμένο μοτίβο ήταν διαδεδομένο σε όλα τα τμήματα του ανατολικοελληνικού χώρου.

Και τα «ζητοειδή» μοτίβα, όμως, που καταλαμβάνουν τη μεσαία ζώνη του θραύσματος, διακοσμούν πολύ συχνά τις επιφάνειες αγγείων που προέρχονται από την περιοχή της Αιολίδας¹³¹.

Τέλος, το μοτίβο της αλυσίδας συμπαγών ρόμβων που διακοσμεί την κατώτερη ζώνη του θραύσματος, αν και σπάνιο, έχει μια μακροχρόνια παράδοση στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Ελλάδας, καθώς απαντά σε μια πρωτογεωμετρική οινόχοη από την Κω¹³².

Σύμφωνα με όσα παρατέθηκαν παραπάνω, και ιδιαίτερα την έντονη παρουσία των δύο πρώτων μοτίβων σε αιολικά αγγεία, η απόδοση του θραύσματος (αρ. κατ. 56) σε κάποιο εργαστήριο του βορειοανατολικού Αιγαίου είναι εύλογη. Ομοιότητες ως προς τα διακοσμητικά μοτίβα παρατηρούνται και σε ορισμένα όστρακα της Ανατολικής Ελλάδας που βρέθηκαν στο Καραμπουρνάκι και έχουν αποδοθεί επίσης σε εργαστήριο της Αιολίας¹³³. Παρόλα αυτά, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο το συγκεκριμένο θραύσμα να προέρχεται από ένα εργαστήριο της Ιωνίας, τα αγγεία της οποίας παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία με τα σύγχρο-

να αιολικά¹³⁴.

Η συχνή παρουσία των παραπάνω μοτίβων (ιδιαίτερα των «ζητοειδών» κοσμημάτων), σε γεωμετρικά και κυρίως υπογεωμετρικά αγγεία, οδηγεί σε μια χρονολόγηση στο τέλος του 8ου με α' μισό του 7ου αι. π.Χ.¹³⁵. Εξαιτίας της χρονολόγησης των περισσότερων θραυσμάτων του συνόλου της κεραμικής που εντοπίστηκε στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α στον 8ο αι. π.Χ., και της σπάνιας, αν όχι ανύπαρκτης χρήσης του μοτίβου των συμπαγών ρόμβων κατά τους υπογεωμετρικούς χρόνους, καταλληλότερη φαίνεται μια χρονολόγηση στο τέλος του 8ου ή στο α' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ., οπότε αρχίζουν να εισάγονται στο βόρειο Αιγαίο αγγεία από διάφορες περιοχές της Ανατολικής Ελλάδας¹³⁶. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς το ενδεχόμενο μιας χαμηλότερης χρονολόγησης μέσα στο β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.¹³⁷.

Αμφορείς τύπου «SOS»

Οι αμφορείς τύπου «SOS» αποτελούσαν μια από τις πιο γνωστές Ομάδες αμφορέων που χρησιμοποιούνταν για το διαμετακομιστικό εμπόριο. Τα αγγεία αυτά γνώρισαν πολύ μεγάλη διάδοση, όπως προκύπτει από τις πολυάριθμες θέσεις γύρω και πέρα από τη Μεσόγειο όπου έχουν εντοπιστεί¹³⁸. Η παραγωγή τους διήρκεσε για δύο περίπου αιώνες, από το τέλος της ΥΓ Ια μέχρι το α' μισό του 6ου αι. π.Χ.¹³⁹. Τα περισσότερα αγγεία αυτής της κατηγο-

128. Kaan 2003, 9.

129. Walter 1968, πίν. 8 αρ. 42, πίν. 9 αρ. 53, πίν. 11 αρ. 59.

130. Morricone 1978, 233 αρ. 8, 234, εικ. 472, 274 αρ. 9, εικ. 575.

131. Schmidt 1902, 307. Lehmann 1952, 36. Blegen κ.ά. 1958, 281, G.63 και G.38, πίν. 304 αρ. 1.2, 281, G.29 και G.27, πίν. 304 αρ. 3.4, 281, G.65, πίν. 304 αρ. 9, 282, G.44, πίν. 305 αρ. 3, 282, G.67, G.56, G.54 και G.84, πίν. 305 αρ. 5-9. Kaan 2003, 5, πίν. Α αρ. 5.6.

132. Morricone 1978, 219-220 αρ. 2, εικ. 435. Lemos 2002, πίν. 60.2.

133. Tsiafakis 2000, 419, 418 εικ. 300-301.

134. Βλ. Coldstream 1968, 298. Kaan 2003, 5.

135. Τα δύο θραύσματα κρατήρων από την αιολική Λάρισα χρονολογούνται στην αρχή του β' τεταρτού του 7ου αι. (Kaan 2003, 5). Τα αγγεία της Ομάδας G 2-3, τα οποία διακοσμούνται πολύ συχνά με «ζητοειδή» κοσμήματα, χρονολογούνται συνήθως μέσα στο α' μισό του 7ου αι. π.Χ. (Lehmann 1952, 35. Blegen κ.ά. 1958, 254), αν και το ζήτημα της χρονολόγησης της κεραμικής αυτής Ομάδας παραμένει ανοιχτό.

136. Βοκοτοπούλου 1987, 281. Τιβέριος 1993β, 556. Τιβέριος 1995-2000, 307. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1994, 201. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1997, 329, 331. Tsiafakis 2000, 418 κ.ε., εικ. 300-307. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 258. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003α, 194. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 191.

137. Μια χρονολόγηση μέσα στον 7ο αι. π.Χ. μπορεί να δικαιολογηθεί από την ανεύρεση των τριών από τα τέσσερα όστρακα που αποτελούν το θραύσμα σε διαταραγμένο περιβάλλον, όπου εντοπίστηκε τόσο γεωμετρική κεραμική, όσο και κεραμική των αρχαϊκών χρόνων (βλ. παραπάνω, σημ. 9).

138. Johnston - Jones 1978, 103.

139. Johnston - Jones 1978, 103, 132, 140.

ρίας είναι αττικής προέλευσης, ενώ υπάρχει και ένας αριθμός ευβοϊκών αμφορέων του ίδιου τύπου, οι οποίοι αντιγράφουν τους αντίστοιχους αττικούς και κατασκευάζονταν στη Χαλκίδα¹⁴⁰ από το τέλος του 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ.¹⁴¹.

Το σχήμα των αττικών αμφορέων «SOS», που αρχίζει να διαμορφώνεται από την ΥΓ Ι, εξελίσσεται αδιάκοπα μέχρι και το τέλος της παραγωγής τους. Στον 8ο αι. π.Χ. το σώμα τους είναι σχεδόν σφαιρικό και διαθέτουν ένα ευθύ χείλος, κάτω από το οποίο διαμορφώνεται ένας πλαστικός δακτύλιος. Η βάση τους είναι σχετικά ψηλή και ευθεία ή ελαφρώς κωνική, ενώ η διατομή των λαβών τους είναι κυκλική¹⁴². Οι αντίστοιχοι αμφορείς του τέλους του 8ου αι. π.Χ. από τη Χαλκίδα έχουν πιο ωοειδές σώμα με ψηλότερο κέντρο βάρους, πιο χαμηλή και κωνική βάση, πιο πεπιεσμένες λαβές και παχύτερο χείλος¹⁴³.

Στον 7ο αι. το σχήμα του σώματος παραμένει σχεδόν το ίδιο, είναι όμως κάπως φαρδύτερο. Η μέγιστη διάμετρος βρίσκεται περίπου στο ύψος του ώμου του αγγείου, ο οποίος πλέον είναι πιο επίπεδος. Το χείλος είναι ψηλότερο και κάμπτεται πιο έντονα προς τα έξω δίνοντας την εντύπωση εχίνου, ενώ ο πλαστικός δακτύλιος που υπάρχει στα πρώιμα παραδείγματα εξαφανίζεται σταδιακά. Το περίγραμμα του λαιμού είναι πιο καμπύλο και οι λαβές πιο πεπιεσμένες. Τέλος, η βάση στο κάτω μέρος της διευρύνεται προς τα έξω όλο και περισσότερο, αποκτώντας κωνικότερο σχήμα¹⁴⁴.

Προς το τέλος του 7ου αι. ο ώμος των αμφορέων γίνεται ακόμη πιο επίπεδος και φαρδύς. Στον 6ο αι.

ο ώμος παραμένει επίπεδος, το εύρος του μειώνεται, ενώ το κάτω μέρος του σώματος διογκώνεται περισσότερο¹⁴⁵. Το συνολικό ύψος των αμφορέων αυτών κυμαίνεται από 58 έως 75 εκατοστά, ενώ ο μέσος όρος του ύψους τους φτάνει τα 68 εκατοστά¹⁴⁶.

Η κύρια διακόσμηση των αμφορέων «SOS» τοποθετείται στο λαιμό και ενίοτε ορίζεται πάνω και κάτω από οριζόντιες γραμμές¹⁴⁷. Συνήθως αποτελείται από κατακόρυφες τεθλασμένες γραμμές¹⁴⁸ που πλαισιώνουν έναν ή περισσότερους ομόκεντρους κύκλους¹⁴⁹, μοτίβα που θυμίζουν τα γράμματα Σ, Ο, Σ. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου το λαιμό καταλαμβάνουν τριγωνικά μοτίβα¹⁵⁰. Τον ώμο του αγγείου περιτρέχει μια αβαφής ζώνη ύψους τριών περίπου εκατοστών, την οποία καταλαμβάνουν τρεις ή τέσσερις οριζόντιες γραμμές¹⁵¹. Στους χαλκιδικούς «SOS» η ζώνη αυτή είναι συνήθως φαρδύτερη και γεμίζεται με περισσότερες οριζόντιες γραμμές, που φτάνουν τις τέσσερις με πέντε¹⁵². Το εσωτερικό του λαιμού των αττικών «SOS» παραμένει αβαφές¹⁵³, ενώ στους αντίστοιχους χαλκιδικούς καλύπτεται με υάλωμα¹⁵⁴. Το μεγαλύτερο μέρος του υπόλοιπου αγγείου είναι μονόχρωμο.

Από τα γεωμετρικά στρώματα της τομής 23-13α, φαίνεται πως μόνο ένα όστρακο προέρχεται από αμφορέα τύπου «SOS»¹⁵⁵ (εικ. 7). Αρκετά τολμηρή θα ήταν μια προσπάθεια απόδοσης του συγκεκριμένου οστράκου στο χαλκιδικό εργαστήριο, εξαιτίας της ιδιαίτερα αποσπασματικής διατήρησής του. Ωστόσο, ορισμένα χαρακτηριστικά του προκαλούν τη διατύπωση ορισμένων σκέψεων που κλίνουν υ-

140. Johnston - Jones 1978, 140. Ανδρειωμένου 1983, 166.

141. Johnston - Jones 1978, 140.

142. Johnston - Jones 1978, 132.

143. Johnston - Jones 1978, 133.

144. Johnston - Jones 1978, 133.

145. Johnston - Jones 1978, 133.

146. Johnston - Jones 1978, 133-134.

147. Johnston - Jones 1978, 135.

148. Johnston - Jones 1978, 137, σχ. 9.

149. Johnston - Jones 1978, 136-137, σχ. 8.

150. Johnston - Jones 1978, 138, σχ. 10.

151. Johnston - Jones 1978, 138.

152. Johnston - Jones 1978, 112, 139.

153. Johnston - Jones 1978, 135.

154. Johnston - Jones 1978, 112, 128, 135. Ανδρειωμένου 1983, 166, 166 σημ. 9. Paspalas 2001, 320-321.

155. Βλ. Χατζής 2008, 127 αρ. καταλ. 57, αρ. καταγρ. Κ2002Δ758. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, με ελάχιστη μίκα και ελάχιστες λευκές ασβεστολιθικές προσμίξεις, κιτρινέρυθρου χρώματος (5YR 7/6, reddish yellow). Υάλωμα σκούρου καστανέρυθρου χρώματος (5YR 3/3, dark reddish brown).

Εικ. 7. Οστρακο αμφορέα τύπου SOS, πιθανόν χαλκιδικού εργαστηρίου.

πέρ της παραπάνω άποψης.

Ο πηλός του οστράκου δεν θυμίζει τον τυπικό πηλό των αττικών αμφορέων τύπου «SOS». Το κιτρινέρυθρο χρώμα του παραπέμπει περισσότερο σε ένα αγγείο προερχόμενο από τη Χαλκίδα¹⁵⁶. Η καθαρότητα του πηλού¹⁵⁷ υποδεικνύει επίσης χαλκιδικό και όχι αττικό εργαστήριο, ο πηλός του οποίου είναι πλούσιος σε προσμίξεις λευκού και ερυθρού χρώματος¹⁵⁸. Τελικά η πιθανότητα της προέλευσης του οστράκου αρ. καταλ. 57 από τη Χαλκίδα ίσως να μην είναι τόσο μικρή. Δεδομένη είναι, άλλωστε, η παρουσία χαλκιδικών αμφορέων στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου¹⁵⁹. Επιπλέον, το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα της εισαγμένης κεραμικής που βρέθηκε στα κατώτερα στρώματα της το-

μής προέρχεται από την Εύβοια, ενδυναμώνει μια τέτοια υπόθεση.

Ο μικρός βαθμός διατήρησης του οστράκου δημιουργεί δυσκολίες και στη χρονολόγησή του. Το μόνο που μπορεί να διατυπωθεί είναι πως το υάλωμα του (χρώμα, υφή και σύσταση) παραπέμπει στους γεωμετρικούς χρόνους¹⁶⁰. Η χρονολόγηση της κεραμικής του συνόλου που εξετάζεται στον 8ο αι. π.Χ. ενισχύει την παραπάνω διαπίστωση. Το ξεκίνημα της παραγωγής των χαλκιδικών αμφορέων τύπου «SOS» τοποθετείται το αργότερο στο τέλος του 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ.¹⁶¹, ενώ η παρουσία αμφορέων «SOS» και των δύο εργαστηρίων στο βορειοελλαδικό χώρο είναι βεβαιωμένη ήδη από αυτούς τους χρόνους¹⁶². Τα παραπάνω δεδομένα κάθε άλλο παρά αποτρέπουν από μια χρονολόγηση του οστράκου 57 στο τέλος του 8ου ή στην αρχή του 7ου αι. π.Χ. Μια οψιμότερη χρονολόγηση, στην περίπτωση που το οστρακο προέρχεται όντως από έναν χαλκιδικό «SOS», δεν είναι και τόσο πιθανή, καθώς στον 7ο αι. π.Χ. η παρουσία ευβοϊκής κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο μειώνεται δραστικά και τη θέση της καταλαμβάνει κεραμική από άλλες περιοχές, κυρίως από την Ανατολική Ελλάδα¹⁶³.

«Ασημίζουσα» κεραμική

Μία από τις χαρακτηριστικότερες κατηγορίες ντόπιας κεραμικής που επιχωριάζει στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου είναι η λεγόμενη «ασημίζουσα»¹⁶⁴. Βασικό γνώρισμα αυτής της κεραμικής ο-

156. Για το χαλκιδικό πηλό, βλ. ενδεικτικά Boardman 1957, 2, 3, 4, 6. Andriomένου 1984, 38. Ανδειωμένου 1987, 71-72. Ίδιο χρώμα με τον πηλό του οστράκου 57 έχει και ο πηλός ενός αμφορέα τύπου «SOS» που βρέθηκε στην Ερέτρια και θεωρείται χαλκιδικού εργαστηρίου. Βλ. Ανδρειωμένου 1983, 166 και 166 σημ. 10.

157. Διακρίνονται μόνο δύο πολύ μικροί κόκκοι λευκού χρώματος.

158. Για την καθαρότητα του πηλού των χαλκιδικών «SOS» και την παρουσία προσμίξεων στον πηλό των αττικών, βλ. Johnston - Jones 1978, 111, 128. Ανδρειωμένου 1983, 166 σημ. 9.10, 167 και 167 σημ. 1. Paspalas 2001, 321.

159. Μένδη: Βοκοτοπούλου - Μοσχονησιώτη 1990, 413 (με επιφύλαξη χαλκιδικός). Τορώνη: Paspalas 2001, 320-321, 328 αρ. 5.30.

160. Το υάλωμα των γεωμετρικών αγγείων είναι συνήθως παχύ, όχι ιδιαίτερα στιλπνό και τοποθετείται στις περισσότερες περιπτώσεις αραία και ανομοιόμορφα.

161. Johnston - Jones 1978, 140.

162. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1997, 331. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1999, 172. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2000, 208. Paspalas 2001, 328 αρ. 5.30. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 259. Μοσχονησιώτη 2004, 279. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 256.

163. Τιβέριος 1993β, 556-557. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 258. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003α, 194.

164. Η «ασημίζουσα» κεραμική τοποθετήθηκε στην ενότητα της τροχήλατης κεραμικής, αν και θα πρέπει να σημειωθεί πως πολλά αγγεία αυτής της Ομάδας είναι χειροποίητα. Για την «ασημίζουσα» κεραμική, βλ. Γματζίδης 1997. Βλ. επίσης Τιβέριος 1990α, 322, 330 εικ. 11. Τιβέριος 1991, 241. Σουρέφ 1992, 277, 279, 282. Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 1992, 171. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995, 312. Τιβέριος 1996, 414, 423 εικ. 4. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996, 305. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 262. Τιβέριος - Γματζίδης 2000, 196, 197, 198, 199. Τιβέριος - Γματζίδης 2001, 302, 302 σημ. 7, 303. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 258. Γματζίδης 2002, 76-77. Τιβέριος - Γματζίδης 2002, 228. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2002, 261. Σκαρλατίδου - Κων-

μάδας, στο οποίο οφείλει και την ονομασία της, είναι ένα ασημίζον ή χρυσιζον επίχρισμα¹⁶⁵ που καλύπτει πολλές φορές τις επιφάνειες των αγγείων¹⁶⁶, δίνοντάς τους λάμψη και, συνεπώς, ένα εντυπωσιακό αισθητικό αποτέλεσμα. Πάνω σε αυτό το επίχρισμα τοποθετείται η διακόσμηση, η οποία αποδίδεται στις περισσότερες περιπτώσεις με μια «βαφή» βιολετί χρώματος¹⁶⁷.

Στο σχηματολόγιο της «ασημίζουσας» περιλαμβάνονται ο πίθος¹⁶⁸, ο πιθαμφορέας¹⁶⁹, ο αμφορέας¹⁷⁰, η οινοχόη διαφόρων τύπων¹⁷¹, ο σκύφος¹⁷², η φιάλη¹⁷³, η λεκάνη¹⁷⁴, η λεκανίδα¹⁷⁵, ο κάνθαρος¹⁷⁶, η πρωτοκοτύλη¹⁷⁷, ο κρατήρας¹⁷⁸, ο λέβης¹⁷⁹, ο κύαθος¹⁸⁰ και η σταμνοειδής πυξίδα¹⁸¹.

Η διακόσμηση των παραπάνω αγγείων συνίσταται από έναν μεγάλο αριθμό πρωτογεωμετρικών μοτίβων, τα οποία στα μεγάλα κλειστά αγγεία διατάσσονται συνήθως σε επάλληλες οριζόντιες ζώνες, καταλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα μεγάλο μέρος των επιφανειών τους¹⁸². Μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά μοτίβα αυτής της Ομάδας είναι οι ομόκεντροι κύκλοι¹⁸³, το δικτυωτό πλέγμα¹⁸⁴, οι δικτυωτοί ρόμβοι¹⁸⁵, οι οριζόντιες κυματιστές γραμμές¹⁸⁶, οι συστάδες κατακόρυφων κυματιστών γραμμών¹⁸⁷ και οι οριζόντιες παύλες¹⁸⁸.

Η «ασημίζουσα» κεραμική είχε μεγάλη διάδοση στο βορειοελλαδικό χώρο, καθώς αγγεία της έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις της Μακεδονίας¹⁸⁹ και της

- σταντινίδου 2003, 221. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003α, 195. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003β, 344. Μοσχονησιώτη 2004, 283. Τιβέριος 2004, 296. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2004, 341. Τρακοσπούλου-Σαλακίδου 2004, 268. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 251, 262. Παντή 2005, 348. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2005, 190. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2006, 267. Gimatzidis 2006, 188-210. Παντή 2008, 86-88, 145-146, 173-176, 198-199, 255-256.
165. Ο Γιματζίδης πιστεύει ότι ο ασημίζον ή χρυσιζον τόνος που προσλαμβάνει κάθε φορά το επίχρισμα δεν οφείλεται στη διαφορετική σύστασή του, αλλά εξαρτάται από το χρώμα του πηλού του αγγείου, στην επιφάνεια του οποίου αλείφεται (Γιματζίδης 1997, 5. Gimatzidis 2006, 82-83, K22α).
166. Η παρουσία του χαρακτηριστικού λαμπερού επιχρίσματος στα αγγεία της συγκεκριμένης Ομάδας δεν είναι δεδομένη και δεν αποτελεί, κατά τον Γιματζίδη, απαραίτητο κριτήριο για την ένταξή τους σε αυτήν. Βλ. Γιματζίδης 1997, 5-6. Gimatzidis 2006, 86, K22b, K22c.
167. Τιβέριος 1990α, 322. Τιβέριος 1991, 241. Γιματζίδης 1997, 6. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2005, 190. Gimatzidis 2006, 83. Αρκετά χαρακτηριστικά της «ασημίζουσας» κεραμικής παραπέμπουν στα αμαυρόχρωμα αγγεία, που παράγονταν στην περιοχή της Μακεδονίας κυρίως κατά την ΥΕΧ. Δεν αποκλείεται, επομένως, η αμαυρόχρωμη κεραμική να αποτελεί τον πρόγονο της «ασημίζουσας», κάτι που θα πρέπει να διερευνηθεί.
168. Γιματζίδης 1997, 8-12. Gimatzidis 2006, 194.
169. Γιματζίδης 1997, 12-16. Gimatzidis 2006, 195.
170. Γιματζίδης 1997, 16-17. Gimatzidis 2006, 196.
171. Γιματζίδης 1997, 17-20. Gimatzidis 2006, 197-198.
172. Γιματζίδης 1997, 23-24. Gimatzidis 2006, 190.
173. Γιματζίδης 1997, 22-23. Gimatzidis 2006, 190.
174. Γιματζίδης 1997, 21-22. Gimatzidis 2006, 191.
175. Γιματζίδης 1997, 22.
176. Gimatzidis 2006, 192.
177. Gimatzidis 2006, 192.
178. Gimatzidis 2006, 193.
179. Γιματζίδης 1997, 20-21. Gimatzidis 2006, 193.
180. Gimatzidis 2006, 194.
181. Gimatzidis 2006, 199.
182. Γιματζίδης 1997, 28. Gimatzidis 2006, 202. Παντή 2008, 255.
183. Τιβέριος 1990α, 322. Τιβέριος 1991, 241. Γιματζίδης 1997, 40, πίν. XI, Β (ΣΑ 16), πίν. XIV, Α, πίν. XV, Α, πίν. XVI, πίν. XXIX, εικ. 1 (ΣΑ 104), εικ. 2 (ΣΑ 156, ΣΑ 2, ΣΑ 149). Gimatzidis 2006, 202, 206, πίν. 38 αρ. 359, 360, πίν. 54 αρ. 520. Παντή 2008, 173.
184. Τιβέριος 1991, 241. Γιματζίδης 1997, 28-29, πίν. I, Α, πίν. II, Α, πίν. III, Α (ΣΑ 127), πίν. VI, Α, πίν. XI. Gimatzidis 2006, 205. Παντή 2008, 173.
185. Τιβέριος 1990α, 322. Τιβέριος 1991, 241. Γιματζίδης 1997, 30-31, πίν. X, Β, πίν. XXIX, εικ. 1 (ΣΑ 98). Gimatzidis 2006, 206. Παντή 2008, 175.
186. Τιβέριος 1990α, 322. Τιβέριος 1991, 241. Γιματζίδης 1997, 34-36, πίν. XVII, πίν. XVIII. Gimatzidis 2006, 206. Παντή 2008, 173-173.
187. Γιματζίδης 1997, 38 κ.ε., πίν. III, Α (ΣΑ 128), πίν. XXIX, εικ. 2 (ΣΑ 106).
188. Γιματζίδης 1997, 36, πίν. XXV, Α (ΣΑ 148).
189. Κ. Μακεδονία: Διπλή τράπεζα Αγχιάλου (Gimatzidis 2006, 188-210), Καραμπουρνάκι (Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2006, 267, 270 εικ. 6), Τούμπα Θεσσαλονίκης (Σουρέφ 1992, 277, 279, 282) Τράπεζες Γκόνας (Σκαρλατίδου - Κωνσταντινίδου 2003, 221), Γέφυρας και Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης (Rey 1917/19, πίν. L), τούμπα Πολίχνης Θεσσαλονίκης (Gimatzidis 2006, 86),

Χαλκιδικής¹⁹⁰. Η μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων που εντοπίστηκε στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου, οδήγησε τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα ότι το βασικό κέντρο παραγωγής αυτής της κεραμικής ομάδας βρισκόταν στη συγκεκριμένη θέση¹⁹¹. Ωστόσο, η εμφανής διαφοροποίηση που παρατηρείται ανάμεσα στα «ασημίζοντα» αγγεία της Σίνδου και σε αρκετά θραύσματα που βρέθηκαν στο Καραμπουρνάκι¹⁹², αποτελεί μία ένδειξη ότι «ασημίζουσα» κεραμική παραγόταν, πιθανότατα, και σε άλλες θέσεις του Θερμαϊκού κόλπου.

Αρχικά ο Γιματζίδης πίστευε ότι η παραγωγή της «ασημίζουσας» άρχισε λίγο πριν τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. και σταμάτησε μέσα στο α' μισό του 5ου αι., καθώς ορισμένα θραύσματα αγγείων είχαν βρεθεί σε υστεροαρχαϊκά στρώματα της Σίνδου¹⁹³. Αργότερα αναθεώρησε την άποψη αυτή, υποστηρίζοντας ότι το κατώτερο όριο της παραγωγής της θα πρέπει να ανέβει στο τέλος της ΥΓ περιόδου ή, το αργότερο, στην αρχή του 7ου αι. π.Χ.¹⁹⁴, καθώς αγγεία της ομάδας αυτής απουσιάζουν παντελώς από τα πολυάριθμα υστεροαρχαϊκά κλειστά σύνολα (κυρίως από υστεροαρχαϊκούς τάφους) της κεντρικής Μακεδονίας¹⁹⁵. Έτσι, σύμφωνα με την άποψη που επικρατεί σήμερα, χωρίς ίσως να έχει λυθεί οριστικά το ζήτημα του κατώτερου χρονολογικού ορίου της «ασημίζουσας» κεραμικής, η κατηγορία αυτή άρχισε να παράγεται προς το τέλος της ΥΠΠΓ ΙΙΙβ και σταμάτησε στο τέλος της ΥΓ ή στην αρχή των αρχαϊκών χρόνων¹⁹⁶.

Εικ. 8. Θραύσματα μεγάλων κλειστών αγγείων «ασημίζουσας» κεραμικής.

Σχετικά λίγα είναι τα θραύσματα αγγείων «ασημίζουσας» κεραμικής που εντοπίστηκαν στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α (εικ. 8). Τα σχήματα που απαντούν είναι ο πιθαμοφόρας και η οινοχόη, ενώ τα μοτίβα που διακοσμούν τις επιφάνειες των αγγείων αυτών είναι το διχτυωτό, που καταλαμβάνει κυρίως το λαιμό των πιθαμοφόρων και οι ομάδες ομόκεντρων κύκλων. Μόνο δύο όστρακα φέρουν το χαρακτηριστικό λαμπερό επίχρισμα, το οποίο απουσιάζει από τα υπόλοιπα. Όλα τα θραύσματα μπορούν να χρονολογηθούν μέσα στην ΥΓ περίοδο ή στην αρχή του 7ου αι. π.Χ.¹⁹⁷.

Υποπρωτογεωμετρικοί αμφορείς του βόρειου Αιγαίου (τύπου ΙΙ)

Ιδιαίτερα διαδεδομένη είναι μια Ομάδα αμφορέων με μεγάλη παράδοση στον ελλαδικό χώρο,

N. Φιλαδέλφεια (Gimatidis 2006, 86), μεσημεριανή τούμπα Τριλόφου Θεσσαλονίκης (Γραμμένος - Σκουρτοπούλου 1992, 344), Αρχοντικό Γιαννιτσών (Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 1992, 171), Κρανιά (Gimatidis 2006, 86), Καστανάς (Hänsel 1979, 197, εικ. 18,7), Αξιοχώρι (Heurtley - Hutchinson 1925/26, 27-28, εικ. 14, πίν. 20b και 21a, Heurtley 1939, 234, εικ. 108). *Αν. Μακεδονία*: Ακρόπολη Ηιόνας (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993, 685, 719, εικ. 18), Θάσος (Bernard 1964, 124 κ.ε.). *Δυτικά του Αξιού*: Φάκος, Πελίτι Αργοσσιτιάς (Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 1992, 171 σημ. 18).

190. Μένδη (Μοσχονησιώτη 2004, 283. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 251, 262), Σάνη (Βοκοτοπούλου 1993, 194, 226 εικ. 31), Όλυνθος (Robinson 1950, 50, πίν. 9. Νοκοτοπούλου 1985, 147-148, πίν. IX,2), Άφυτος (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 262), Ακανθος (Παντή 2005, 348, 356 εικ. 1), Ιερισσός (Gimatidis 2006, 86).

191. Τιβέριος 1991, 241. Γιματζίδης 1997, 47. Τιβέριος 2004, 296. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004, 268. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 251. Παντή 2005, 348. Gimatidis 2006, 208.

192. Σε ορισμένα θραύσματα αγγείων «ασημίζουσας» κεραμικής από το Καραμπουρνάκι διακρίνονται έντονα ίχνη τροχού, ενώ στα αγγεία της Σίνδου ο τροχός διακρίνεται σπάνια ή πολύ δύσκολα. Επιπλέον, ο πηλός και το επίχρισμα των θραυσμάτων αυτών από το Καραμπουρνάκι είναι συνήθως καλύτερης ποιότητας.

193. Γιματζίδης 1997, 59. Gimatidis 2006, 206-207 και 207 σημ. 1248.

194. Gimatidis 2006, 207. Η άποψη αυτή είχε ήδη διατυπωθεί από τον Τιβέριο: βλ. Τιβέριος 1991, 241.

195. Gimatidis 2006, 207. Η παρουσία των θραυσμάτων της «ασημίζουσας» κεραμικής στα υστεροαρχαϊκά στρώματα της Σίνδου οφείλεται κατά τον Γιματζίδη σε δευτερογενή απόθεση (Gimatidis 2006, 207).

196. Gimatidis 2006, 206-207.

197. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τα θραύσματα «ασημίζουσας» κεραμικής που βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α, βλ. Χατζής 2008, 61-63, πίν. 7 αρ. 67-71, πίν. 8 αρ. 72.73.

που διακοσμούνται με πρωτογεωμετρικά μοτίβα, όπως ομόκεντρους κύκλους, ομόκεντρα ημικύκλια ή διχτυωτά τρίγωνα. Τα πιο συνηθισμένα σχήματα αυτής της κατηγορίας είναι αμφορείς με κατακόρυφες λαβές που φύονται από το λαιμό, καθώς και ένα είδος πιθαμφορέα, με δύο οριζόντιες λαβές στην κοιλιά και δύο κατακόρυφες στον ώμο του αγγείου.

Σε ό,τι αφορά τους αμφορείς με κατακόρυφες λαβές που φύονται από το λαιμό και καταλήγουν στον ώμο του αγγείου, αυτοί διακρίνονται σε τρεις συγγενικούς τύπους, οι οποίοι κατασκευάζονταν σε εργαστήρια του κεντρικού και βόρειου ελλαδικού χώρου και χρονολογούνται σε διαφορετικές περιόδους.

Οι αμφορείς τύπου I¹⁹⁸, οι οποίοι παράγονται στην περιοχή της κεντρικής Ελλάδας από τον ύστερο 11ο/αρχές 10ου αι. π.Χ. μέχρι και το τέλος της Μέσης ΠρΓ περιόδου¹⁹⁹, δεν θα εξεταστούν διεξοδικά, καθώς αυτοί δεν αντιπροσωπεύονται από κανένα όστρακο στο υλικό που μελετήθηκε.

Στα στρώματα της φάσης 8 της Σίνδου, η οποία χρονολογείται στην ΥπΠρΓ IIIβ περίοδο, εντοπίστηκαν για πρώτη φορά θραύσματα του πιο εξελιγμένου αμφορέα τύπου II²⁰⁰, στον οποίο απαντούν τυποποιημένα πλέον τα χαρακτηριστικά εκείνα, που εμφανίζονταν με διάφορες παραλλαγές στους προγενέστερους τύπους²⁰¹.

Τα χαρακτηριστικά αυτά²⁰² συνίστανται από ένα ευθύ, προεξέχον χείλος, έναν κοντό και φαρδύ κυλινδρικό λαιμό, δύο κατακόρυφες πεπιεσμένες λαβές κατά μήκος των οποίων δημιουργούνται δύο

Εικ. 9. Τμήμα ντόπιου υποπρωτογεωμετρικού αμφορέα (τύπου II).

παράλληλες αυλακώσεις εκατέρωθεν ενός ομαλού εξάρματος, ένα αρχικά πιο σφαιρικό και στη συνέχεια ωοειδές ή αμφικωνικό σώμα και, τέλος, μια ψευδοδακτυλιόσχημη βάση. Το ύψος των μεγαλύτερων παραδειγμάτων φτάνει τα 60 εκατοστά και η περιεκτικότητά τους τα 42 l. Οι μικρότεροι αμφορείς φτάνουν, περίπου, τα 35-36 εκατοστά²⁰³.

Πολύ χαρακτηριστική είναι και η διακόσμηση των αμφορέων τύπου II²⁰⁴, η οποία άλλοτε τοποθετείται πάνω σε ένα παχύ υπόλευκο επίχρισμα (εικ. 9) και συχνότερα κατευθείαν επάνω στις επιφάνειες των αγγείων²⁰⁵. Το χείλος εσωτερικά περιτρέχει μια φαρδιά ταινία, ενώ εξωτερικά καλύπτεται με υάλωμα, το οποίο φτάνει μέχρι το επάνω μέρος του λαιμού. Ο λαιμός διακοσμείται με δύο χιαστί τεμνόμενες ταινίες, ενώ η άρθρωση λαιμού και ώμου, όπου υπάρχει ένας πλαστικός δακτύλιος, τονίζεται

198. Για αμφορείς τύπου I, βλ. Catling 1998, 154-166 και 176.

199. Catling 1998, 155, 176.

200. Τιβέριος - Γιματζίδης 2001, 302. Gimatzidis 2006, 216, 218. Ο Catling ανεβάζει το επάνω χρονολογικό όριο της παραγωγής των αμφορέων τύπου II στα μέσα του 9ου αι. π.Χ. (βλ. Catling 1998, 167, 169, 170, 176). Ωστόσο, φαίνεται πως σε ορισμένες περιπτώσεις εντάσσει στους αμφορείς τύπου II ορισμένα παραδείγματα που ανήκουν, πιθανότατα, στο μεταβατικό τύπο (βλ. π.χ. Catling κ.ά. 1998, 218 πίν. 7, όπου ο λαιμός είναι αρκετά ραδινός για αμφορέα τύπου II). Επιπλέον, ο Catling στηρίζει την πρόωμη χρονολόγηση των αμφορέων τύπου II στις πρώτες εκτιμήσεις της ανασκαφικής έρευνας στη Μένδη, αναφέροντας ότι αμφορείς αυτού του τύπου βρέθηκαν σε στρώματα που χρονολογούνται από την ανασκαφέα, με βάση κυρίως την εισαγμένη κεραμική, στα μέσα του 9ου π.Χ. Εντούτοις, ορισμένα από τα θραύσματα που παρατίθενται στις σχετικές εικόνες (βλ. Βοκοποπούλου 1990, 408 εικ. 10α, β) δεν αποκλείεται να είναι οψιμότερα από αυτήν τη χρονολόγηση, αν και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να διατυπωθεί με ασφάλεια από την παρατήρηση μιας φωτογραφίας και μόνο.

201. Στον αμφορέα τύπου I και στον αμφορέα μεταβατικού τύπου, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

202. Για τα τυπολογικά χαρακτηριστικά των αμφορέων τύπου II, βλ. Catling 1998, 166. Μοσχονησιώτη 2004, 281. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 250. Παπαδόπουλος 2005, 427. Gimatzidis 2006, 216.

203. Gimatzidis 2006, 216, 217 σημ. 1291.

204. Για τη διακόσμηση των αμφορέων τύπου II, βλ. Catling 1998, 166. Γιματζίδης 2002, 75-76. Μοσχονησιώτη 2004, 281. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 250, 266 εικ. 1. Παντή 2005, 348, 356 εικ. 2. Gimatzidis 2006, 216-217, πίν. 39 αρ. 361.362, πίν. 40 αρ. 363-365, πίν. 41 αρ. 366-371, πίν. 42 αρ. 372-386.

205. Bernard 1964, 116 κ.ε., Gimatzidis 2006, 80-81, Κ 19α, Κ19β.

Εικ. 10. Τμήμα ντόπιου υποπρωτογεωμετρικού αμφορέα (τύπου II).

επιπλέον από δύο φαρδιές οριζόντιες ταινίες. Στον ώμο δημιουργείται μία ζώνη, η οποία διακοσμείται σχεδόν κατά κανόνα με τρεις ή τέσσερις ομάδες, αποτελούμενες από επτά έως έντεκα ομόκεντρους κύκλους. Λιγότερο συχνά, η ζώνη αυτή διακοσμείται με δικτυωτά τρίγωνα²⁰⁶ και πολύ σπάνια με ομάδες όρθιων ημικυκλίων²⁰⁷. Η διακοσμητική ζώνη του ώμου οριοθετείται στο κάτω μέρος της από μία φαρδιά οριζόντια ταινία, την οποία διαδέχονται τρεις στενότερες. Τα συστήματα των οριζόντιων ταινιών συνεχίζονται και στο υπόλοιπο σώμα του αγγείου. Έτσι, το κάτω μέρος της κοιλιάς περιτρέχουν συνήθως τρεις οριζόντιες, παράλληλες και ισοπαχείς ταινίες που επαναλαμβάνονται και στο κάτω μέρος του σώματος, κοντά στη βάση. Οι παράλληλες αυλακώσεις που δημιουργούνται κατά μήκος των λαβών καλύπτονται από δύο ταινίες, οι

οποίες ελεγκτούνται στην περιοχή της κοιλιάς, όπου συγκλίνουν και διασταυρώνονται τόσο μεταξύ τους, όσο και με την προέκταση μιας ταινίας, η οποία περιβάλλει την κάτω γένεση της λαβής (εικ. 10)²⁰⁸.

Ανάμεσα στον τύπο I και τον τύπο II μεσολαβεί ένας μεταβατικός τύπος, ο οποίος συνδυάζει τυπολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά τόσο του πρώτου όσο και του δεύτερου, τα οποία δεν έχουν αποκρυσταλλωθεί, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται διαφοροποιήσεις από αγγείο σε αγγείο²⁰⁹. Ένας αμφορέας μεταβατικού τύπου που βρέθηκε στο Λευκαντί χρονολογείται στην Ύστερη ΠρΓ περίοδο²¹⁰, ενώ ένας δεύτερος από τον Καστανά στο τέλος της ΠρΓ ή στην αρχή της ΥπΠρΓ²¹¹. Από την Τορώνη προκύπτει ότι ο τύπος αυτός συνεχίζει και στον 9ο αι. π.Χ.²¹².

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, οι αμφορείς τύπου I εμφανίζονται στο τέλος του ΙΙου/αρχές ΙΙου αι. π.Χ., καλύπτοντας χρονικά την Πρώιμη και Μέση ΠρΓ περίοδο. Στην Ύστερη ΠρΓ εμφανίζεται ένας μεταβατικός τύπος αμφορέα με εξελιγμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά, η παρουσία του οποίου καλύπτει το β' μισό του ΙΙου αι. π.Χ., ολόκληρο τον 9ο και, ίσως, ένα μέρος του α' μισού του 8ου²¹³. Τέλος, μέσα στο α' μισό του 8ου αι. π.Χ. κάνουν την εμφάνισή τους οι αμφορείς τύπου II, οι οποίοι αποτελούν το τελευταίο στάδιο εξέλιξης των δύο προγενέστερων τύπων.

Οι αμφορείς τύπου II ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένοι, καθώς έχουν βρεθεί, εκτός από το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου όπου και κατασκευάζονταν, και

206. Τα δικτυωτά τρίγωνα διακομούσαν τον ώμο των μικρότερων αμφορέων, οι οποίοι έφταναν σε ύψος τα 36 περίπου εκατοστά. Βλ. Γιματζίδης 2002, 75. Gimatzidis 2006, 217 και 217 σημ. 1291, πίν. 41 αρ. 366.

207. Papadopoulos 2005, πίν. 259 και 262. Πρόκειται για αμφορείς μεταβατικού τύπου.

208. Βλ. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 266 εικ. 1. Gimatzidis 2006, πίν. 39 αρ. 361.362, πίν. 40 αρ. 364.365.

209. Για αμφορείς μεταβατικού τύπου, βλ. Catling 1998, 171-175 και 176.

210. Desborough - Coldstream 1979/80, 335, πίν. 282c.

211. Gimatzidis 2006, 213, 217.

212. Papadopoulos 2005, 430.

213. Η υπόθεση πως η παραγωγή του μεταβατικού τύπου συνεχίζεται σε ολόκληρο τον 9ο και, ίσως, στον πρώιμο 8ο αι. π.Χ., στηρίζεται στο γεγονός ότι οι αμφορείς τύπου II εμφανίζονται στο α' μισό του 8ου αι. π.Χ. Η Μοσχονησιώτη, αποδεχόμενη την άποψη του Catling, αναφέρει ότι η παραγωγή των βορειοελλαδικών αμφορέων τύπου II ξεκινάει ήδη από τα μέσα του 9ου αι. π.Χ. (Μοσχονησιώτη 2004, 282. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 250), κάτι που ο Γιματζίδης απορρίπτει (Gimatzidis 2006, 218 σημ. 1297). Επομένως, οι αμφορείς του β' μισού του 9ου αι. στους οποίους αναφέρεται η Μοσχονησιώτη, ανήκουν στο μεταβατικό τύπο και όχι στον τύπο II. Το στρώμα στο οποίο πρωτοεμφανίστηκαν οι αμφορείς τύπου II στη Σίνδο έχει χρονολογηθεί στο τέλος της ΥπΠρΓ ΙΙΒ περιόδου (Τιβέριος - Γιματζίδης 2001, 299, 302). Με αφορμή αυτή τη χρονολόγηση, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς την παραγωγή των μεταβατικών αμφορέων και κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του α' μισού του 8ου αι. π.Χ., προκειμένου να συμπληρώσει το κενό που θα προέκυπτε αν η παραγωγή τους σταματούσε απότομα στον 9ο αι.

σε άλλες περιοχές, όπως τη Θάσο²¹⁴, την Εύβοια (Λευκαντί και Ερέτρια)²¹⁵, τη Θεσσαλία²¹⁶, την Τροία²¹⁷ και τις Πιθηκούσες²¹⁸.

Το κέντρο παραγωγής του συγκεκριμένου τύπου αμφορέων σύμφωνα με τις πετρογραφικές αναλύσεις²¹⁹ θα πρέπει σίγουρα να αναζητηθεί κάπου στο βόρειο Αιγαίο, όπου έχουν βρεθεί και τα περισσότερα παραδείγματα²²⁰. Η Σίνδος²²¹, το Καραμπουρνάκι²²², η Τούμπα²²³, ο Καστανάς²²⁴, το Αρχοντικό²²⁵, η Μεθώνη²²⁶, η Μένδη²²⁷ και το γειτονικό Ποσειδί²²⁸ είναι μόνο μερικές από τις περιοχές όπου απαντούν τέτοιοι αμφορείς. Η μεγάλη ποσότητα των υποπρωτογεωμετρικών αμφορέων που εντοπίστηκε στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου, σε συνδυασμό με την ποικιλία σχημάτων, κατασκευασμένων με όμοιας σύστασης κεραμική ύλη, οδήγησε τον ανασκαφέα στην υπόθεση ότι ένα από τα βασικότερα κέντρα παραγωγής αυτών των αγγείων βρισκόταν στη συγκεκριμένη θέση²²⁹. Ωστόσο, παρόμοια αγγεία κατασκευάζονταν σίγουρα και σε άλλες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου. Η Το-

ρώνη²³⁰ και, ενδεχομένως, η Μένδη²³¹ ήταν δύο από αυτές.

Από τη στρωματογραφία της Σίνδου και του Καστανά προκύπτει ότι οι αμφορείς τύπου Π εμφανίστηκαν στην ΥπΙρΓ ΙΙβ ή στην αρχή της ΥΓ²³², γνωρίζοντας πολύ μεγάλη διάδοση κατά την τελευταία περίοδο²³³, στο τέλος της οποίας φαίνεται να σταματάει η παραγωγή τους²³⁴. Ο παραγκωνισμός και η εξαφάνισή τους στον ύστερο 8ο αι. π.Χ. πρέπει να σχετίζονται αφενός με την παρακμή των ευβοϊκών πόλεων μετά το Ληλάντιο πόλεμο και το τέλος της θαλασσοκρατίας των Ευβοέων, οι οποίοι μέχρι τότε διακινούσαν τα αγγεία αυτά με το περιεχόμενό τους στις διάφορες απομακρυσμένες περιοχές²³⁵, και αφετέρου με την εισαγωγή εμπορικών αμφορέων από διάφορα μέρη του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι οποίοι αρχίζουν από αυτή την εποχή να διεισδύουν στην κεντρική Μακεδονία και τη Χαλκιδική²³⁶.

Ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων αμφορέων τύπου Π που εντοπίστηκε στα κατώτερα στρώματα

214. Bernard 1964, 116-123, εικ. 29-36 (ανάμεσα στα θραύσματα των εικόνων περιλαμβάνονται και αμφορείς άλλων τύπων).

215. Catling 1998, 167, 169-170, 169 εικ. 11. Μοσχονησιώτη 2004, 281. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 250. Gimatzidis 2006, 219.

216. Catling 1998, 169. Gimatzidis 2006, 219.

217. Catling 1998, 167.

218. Buchner - Ridgway 1993, 600-601, T.621, πίν. 211 αρ. 621.1.

219. Βλ. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 260, 264.

220. Σε αντίθεση με τους αμφορείς τύπου Π, οι προγενέστεροι αμφορείς τύπου Ι και μεταβατικού τύπου δεν παράγονταν στο βόρειο Αιγαίο, αλλά στην κεντρική Ελλάδα. Βλ. Catling 1998, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

221. Τιβέριος - Γιματζίδης 2001, 302-303.

222. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 190.

223. Gimatzidis 2006, 217.

224. Hänsel 1989, πίν. 8, 2 (πάνω αριστερά). Catling 1998, 169. Γιματζίδης 2002, 75.

225. Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 1993, 160, 168 εικ. 7.

226. Gimatzidis 2006, 217.

227. Μοσχονησιώτη 2004, 281-282.

228. Βοκοτοπούλου 1994, 272.

229. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 190. Gimatzidis 2006, 220.

230. Σε έναν κεραμικό κλιβανο στην Τορώνη, που χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ., βρέθηκε πιθαμοφρέας αυτής της ομάδας, με δύο κατακόρυφες λαβές στον ώμο και δύο οριζόντιες στην κοιλιά. Παπαδόπουλος 1989, 24 αρ. ΚΡ-5, 27 αρ. ΚΡ-5, 30-31 αρ. ΚΡ-5 (82, 1188), 39 εικ. 20.21 αρ. ΚΡ-5.

231. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 264.

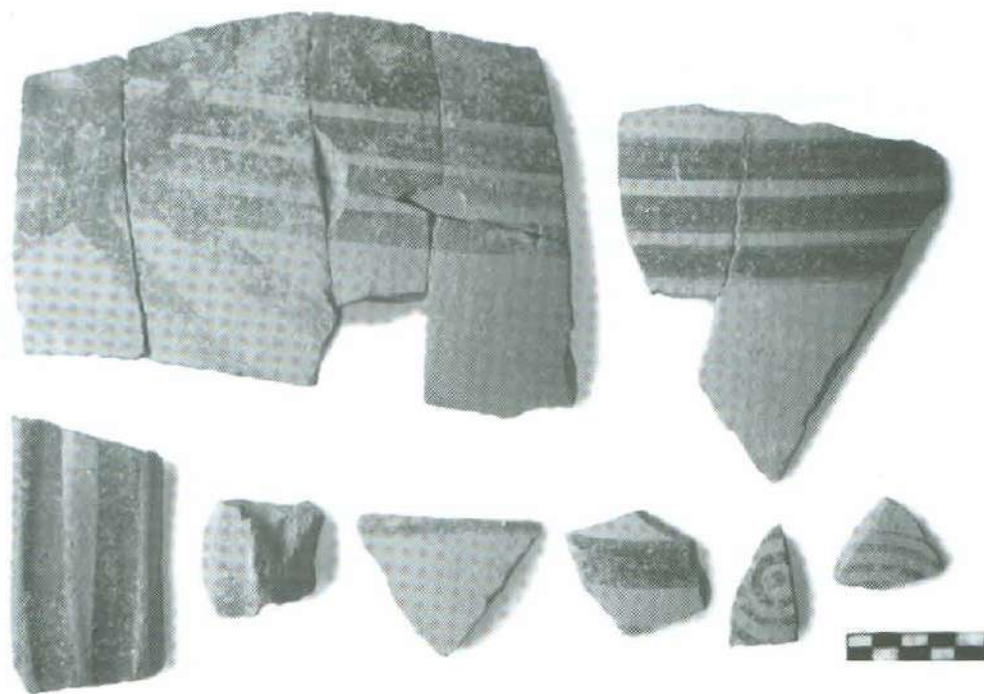
232. Τιβέριος - Γιματζίδης 2001, 302. Gimatzidis 2006, 216, 218.

233. Γιματζίδης 2002, 75. Gimatzidis 2006, 216.

234. Gimatzidis 2006, 218, 226. Η άποψη του Bernard (Bernard 1964, 142 κ.ε.) πως η παραγωγή των βορειοελλαδικών αμφορέων τύπου Π σταματάει στο α' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ., δεν επιβεβαιώνεται στρωματογραφικά, καθώς κανένα παράδειγμα δεν έχει βρεθεί σε βεβαιωμένο σύνολο του 7ου αι., ύστερα μάλιστα από την αναχρονολόγηση του στρώματος W της τομής στο οικόπεδο Κόκκινου στη Θάσο. Βλ. Γιματζίδης 2002, 73-81. Gimatzidis 2006, 218.

235. Gimatzidis 2006, 226.

236. Τιβέριος - Καθάρου - Λαχανίδου 1994, 224. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1997, 328, 331. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1999, 172. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2000, 208, 210. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 259. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003α, 196. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2004, 341. Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005, 256. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 191-192.

Εικ. 11. Θραύσματα ντόπιων υποπρωτογεωμετρικών αμφορέων (τύπου II).

της τομής 23-13a (εικ. 11), δεν προκαλεί καμία έκπληξη, καθώς οι αμφορείς αυτοί εξυπηρετούσαν στη μεταφορά λαδιού ή κρασιού, το οποίο μάλιστα δεν αποκλείεται να παραγόταν στον ίδιο τον οικισμό²³⁷. Τα παραδείγματα αυτά θα πρέπει να τοποθετηθούν στην ΥΓ περίοδο για δύο λόγους. Ο πρώτος έχει να κάνει με τη μεγάλη διάδοση που, όπως είδαμε, γνωρίζει ο συγκεκριμένος τύπος κατά το β' μισό του 8ου αι. π.Χ., ενώ ο δεύτερος σχετίζεται με το γεγονός ότι τα περισσότερα θραύσματα αμφορέων βρέθηκαν στο στρώμα πάνω από το κατώτερο βοτσαλωτό, το οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί στους ΥΓ χρόνους²³⁸.

Δύο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις στις οποίες πρέπει να σταθούμε, αποτελούν τα θραύσματα αρ. καταλ. 85 και 86. Στο πρώτο (εικ. 12), το οποίο προέρχεται από το σώμα ενός αμφορέα τύπου II, διακρίνονται τμήματα δύο εγχαραξέων που έγιναν πριν από την όπτηση του αγγείου. Πρόκειται αναμ-

Εικ. 12. Οστρακο ντόπιου υποπρωτογεωμετρικού αμφορέα (τύπου II) με εγχάρακτο εμπορικό σύμβολο (graffiti) που έγινε πριν από την όπτηση του αγγείου.

φίβολα για ένα εμπορικό σύμβολο (graffiti)²³⁹, η εικόνα του οποίου δεν μπορεί να αποκατασταθεί, λόγω της αποσπασματικής του κατάστασης. Τα σύμβολα αυτά χαράσσονταν συνήθως στο σώμα, το λαιμό ή τις λαβές του αγγείου²⁴⁰.

237. Βλ. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003α, 192-194.

238. Η παρουσία οστράκων της ΥπΠρΓ IIIβ/ΜΓ II στο συγκεκριμένο στρώμα οφείλεται στη διατάραξη που έχει υφιστά.

239. Για εγχάρακτα εμπορικά σύμβολα βορειοελλαδικών αμφορέων τύπου II, αλλά και αμφορέων άλλων εργαστηρίων, βλ. Johnston 1979, 5-7. Papadopoulos 1994, 437-507. Gimatzidis 2006, 221-223.

240. Gimatzidis 2006, 221.

Οι τρεις ισοπαχείς ταινίες που σώζονται στο όστρακο 85 φανερώνουν ότι αυτό προέρχεται είτε από την περιοχή της κοιλιάς, την οποία περιέτριχαν μία φαρδιά και τρεις στενότερες οριζόντιες ταινίες από κάτω, είτε από πιο χαμηλά, όπου υπήρχαν τρεις οριζόντιες ισοπαχείς ταινίες. Το γεγονός ότι τα σύμβολα αυτά συνήθως καταλάμβαναν μια μικρή περιοχή κάτω από τη λαβή²⁴¹ κάνει πιο πιθανό το ενδεχόμενο το συγκεκριμένο όστρακο να προέρχεται λίγο πιο κάτω από τη λαβή του αγγείου. Σε αυτήν την περίπτωση οι ταινίες ανήκουν στην ομάδα των τεσσάρων ταινιών που όριζε την κάτω πλευρά της διακοσμητικής ζώνης του ώμου.

Το τμήμα λαβής με αρ. καταλ. 86 (εικ. 13) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς σε αυτό παρατηρούνται ομοιότητες ως προς τη μορφή και τον τρόπο διακόσμησης με τις λαβές των πρωτογεωμετρικών και υποπρωτογεωμετρικών αμφορέων για τους οποίους γίνεται λόγος σε αυτή την ενότητα²⁴², αλλά διαφέρει τελείως από αυτούς ως προς τη σύσταση του πηλού²⁴³. Δεν αποκλείεται, επομένως, η λαβή αυτή να ανήκει σε έναν αμφορέα ο οποίος έχει κατασκευαστεί σε διαφορετικό εργαστήριο και μιμείται τους σύγχρονους αμφορείς τύπου Π²⁴⁴. Η παραπάνω υπόθεση διατυπώνεται με κάθε επιφύλαξη, δεδομένης της αποσπασματικής κατάστασης του θραύσματος.

Και τα δύο θραύσματα που εξετάστηκαν παραπάνω, μπορούν να χρονολογηθούν, λαμβάνοντας υπόψη τη χρονολόγηση της υπόλοιπης κεραμικής από το ίδιο βάθος στην ΥΓ περίοδο.

Εικ. 13. Τμήμα λαβής αμφορέα από το βορειοελλαδικό χώρο.

«Μονόχρωμη» κεραμική του βόρειου Αιγαίου

Στη λεγόμενη «μονόχρωμη» κεραμική εντάσσονται τα αδιακόσμητα αγγεία, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων καλύπτεται με υάλωμα. «Μονόχρωμα» αγγεία παρήγαγαν τα περισσότερα ελληνικά κεραμικά εργαστήρια κατά τη ΜΓ και την ΥΓ περίοδο, όπως αυτά της Αττικής, της Εύβοιας, της Ανατολικής Ελλάδας, των Κυκλάδων, της Κορίνθου, της Αργολίδας²⁴⁵ και του βόρειου Αιγαίου²⁴⁶.

Σημαντική είναι η παρουσία της «μονόχρωμης» κεραμικής στο νησί της Εύβοιας, όπου χρονολογείται κυρίως στην ΥπΠρΓ ΙΙΙ/ΜΓ και ΥΓ περίοδο, έχει όμως μια παλιότερη προϊστορία²⁴⁷. Τα βασικότερα σχήματα της «μονόχρωμης» μελαμβαφούς κεραμικής στο ευβοϊκό εργαστήριο είναι ο σκύφος, το κύπελλο και η φιάλη.

241. Gimatzidis 2006, 221, πίν. 9 αρ. 106, πίν. 40 αρ. 365.

242. Κατά μήκος της ράχης της λαβής διαμορφώνονται οι δύο τυπικές για τους αμφορείς αυτούς παράλληλες αυλακώσεις, οι οποίες καλύπτονται με γραπτές ταινίες.

243. Ο πηλός του θραύσματος 86 διαφοροποιείται από τον πηλό των τυπικών βορειοελλαδικών αμφορέων τύπου Π, καθώς είναι πιο λεπτόκοκκος και περιέχει λιγότερες προσμίξεις.

244. Η σχετικά μεγάλη περιεκτικότητα του πηλού σε μαρμαρυγία και άλλες προσμίξεις, καθώς και ο έντονα γκριζος πυρήνας, ο οποίος καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της διατομής της λαβής, αποτελούν ενδείξεις που επιτρέπουν την υπόθεση πως ο συγκεκριμένος αμφορέας κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο του βορειοελλαδικού χώρου.

245. Για την παραγωγή «μονόχρωμης» κεραμικής σε αυτά τα εργαστήρια, βλ. Kearsley 1995, 19.

246. Για τη «μονόχρωμη» ερυθροβαφή κεραμική του βόρειου Αιγαίου, βλ. Τιβέριος 1990α, 322, 322 σημ. 18, 330 εικ. 10. Τιβέριος 1990β, 75. Σουέρεφ 1991, 198. Τιβέριος 1991, 241-242. Τζαναβάρη - Λιούτας 1993, 271. Τιβέριος 1995-2000, 309. Τιβέριος 1996, 423. Μισαηλίδου - Δεσποτίδου 1998, 1998, 262. Σουέρεφ 1998, 198 κ.ε., 203 εικ. 19.21. Σουέρεφ 1999, 183, 189 εικ. 17. Σουέρεφ 2000, 218, 224 εικ. 7β, 225 εικ. 9α. Τιβέριος - Γηματζίδης 2000, 196, 197, 198-199. Τιβέριος - Γηματζίδης 2001, 302, 303. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 257-258, 262 εικ. 5. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2002, 261 και 261 σημ. 8. Σκαρλατίδου - Κωνσταντινίδου 2003, 221. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003α, 195. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003β, 347-348, εικ. 18.19. Τιβέριος 2004, 296. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 190. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2006, 267. Gimatzidis 2006, 232. Παντή 2008, 176 κ.ε. 197-198, 199-204, 248-249.

247. Οι πρώτοι ευβοϊκοί «μονόχρωμοι» μελαμβαφείς σκύφοι, οι οποίοι κατάγονται από τους «μονόχρωμους» σκύφους της ΥΕ ΙΙ Γ, απαντούν στο Λευκαντί στη Μέση ΠρΓ περίοδο. Βλ. Catling - Lemos 1990, 20.

Στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου απαντά ένα πιο διευρυμένο σχηματολόγιο, γεγονός που οφείλεται αφενός στην κυρίαρχη θέση που κατείχε εδώ η «μονόχρωμη» κεραμική έναντι της γραπτής και αφετέρου στη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής της σε σχέση με την αντίστοιχη ευβοϊκή²⁴⁸. Έτσι, αγαπητά σχήματα αυτής της κεραμικής κατηγορίας στο βόρειο Αιγαίο είναι ο σκύφος²⁴⁹, η φιάλη, η άποδη κύλικα²⁵⁰, η λεκανίδα, ο κάρθαρος²⁵¹, ο λέβης²⁵², η οινοχόη, η όληη και ο κύαθος²⁵³, ενώ σπάνια απαντούν και ορισμένα άλλα σχήματα, όπως ο αρυτήρας²⁵⁴.

Εξαιτίας της ομοιότητας που παρατηρήθηκε μεταξύ των «μονόχρωμων» αγγείων του βορειοελλαδικού χώρου, οι επιφάνειες των οποίων συχνά καλύπτονται με ένα ερυθρό υάλωμα, και ορισμένων «μονόχρωμων» ερυθροβαφών ιωνικών αγγείων, η κεραμική αυτή χαρακτηρίστηκε ως «ιωνίζουσα»²⁵⁵. Η προέλευση, ωστόσο, των επιδράσεων που δέχτηκε η «μονόχρωμη» ερυθροβαφής κεραμική στο βόρειο Αιγαίο είναι δύσκολο να ανιχνευθεί. Το παλιότερο παράδειγμα τοπικής «μονόχρωμης» ερυθροβαφούς κεραμικής γεωμετρικών χρόνων από τη Σίνδο απαντά στη φάση 9 και χρονολογείται στην ΥπΠρΓ ΙΙΙΑ²⁵⁶. Επομένως, η αναζήτηση επιδράσεων σε ιωνικά πρότυπα, σε μια τόσο πρώιμη εποχή, εί-

ναι μάλλον απίθανη, δεδομένου ότι τα ιωνικά αγγεία άρχισαν να διεισδύουν στο βορειοελλαδικό χώρο πολύ αργότερα²⁵⁷. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός της κεραμικής αυτής ως «ιωνίζουσας» έχει επικρατήσει και χρησιμοποιείται πλέον συμβατικά.

Είναι γνωστό ότι «μονόχρωμα» ερυθροβαφή αγγεία κατασκευάζονταν και στην Εύβοια²⁵⁸, μια περιοχή η οποία είχε ιδιαίτερες σχέσεις με το βορειοελλαδικό χώρο από πολύ νωρίς. Το γεγονός, ωστόσο, ότι η παραγωγή των ευβοϊκών αυτών αγγείων σταματάει στην ΥπΠρΓ Ι²⁵⁹, δηλαδή μισό περίπου αιώνα από το ξεκίνημα της παραγωγής των αντίστοιχων αγγείων στο βόρειο Αιγαίο, δημιουργεί μεγάλες αμφιβολίες για το αν τα δεύτερα επηρεάστηκαν από τα πρώτα. Άλλωστε, δεν παρατηρείται καμία απολύτως ομοιότητα στα σχήματα των πρώιμων «μονόχρωμων» ερυθροβαφών αγγείων των δύο περιοχών²⁶⁰.

Γνωστοί για την παραγωγή ερυθροβαφούς κεραμικής ήταν και οι Φοίνικες, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει στενές εμπορικές και πολιτισμικές σχέσεις με τους Ευβοείς κατά τη συνάντησή τους στη Δύση²⁶¹. Δεν αποκλείεται, επομένως, τα «μονόχρωμα» ερυθροβαφή αγγεία του βόρειου Αιγαίου να μιμούνται τα αντίστοιχα των Φοινίκων²⁶². Η απουσία, ωστόσο, σύμφωνα με τα ως σήμερα γνωστά δεδομέ-

248. Στο βορειοελλαδικό χώρο «μονόχρωμη» ερυθροβαφής κεραμική συνέχισε να παράγεται σίγουρα μέχρι και το τέλος του 6ου ή τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Βλ. Τιβέριος 1990β, 75. Σουέρεφ 1991, 198. Τιβέριος – Γματζίδης 2000, 199. Gimatzidis 2006, 236. Παντή 2008, 203.

249. Τιβέριος – Γματζίδης 2000, 196 κ.ε. Τιβέριος – Γματζίδης 2001, 302, 303. Gimatzidis 2006, 234-236.

250. Παντή 2008, 185-188.

251. Gimatzidis 2006, 238-239.

252. Gimatzidis 2006, 239.

253. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2001, 262 εικ. 5. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2002, 261. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003β, 347, εικ. 18.19. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2005, 190.

254. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003β, 347, εικ. 18. Παντή 2008, 191, πίν. 83θ,ι.

255. Για τον όρο αυτόν, βλ. Τιβέριος 1990α, 322. Τιβέριος 1990β, 75. Σουέρεφ 1991, 198. Τζαναβάρη – Λιούτας 1993, 271. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2001, 257-258. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2002, 261 σημ. 8. Σκαρλατίδου – Κωνσταντινίδου 2003, 221. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003α, 195. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003β, 347. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2005, 190.

256. Gimatzidis 2006, 233, 234.

257. Για τις πρώτες εισαγωγές αγγείων από την Ανατολική Ελλάδα στο βορειοελλαδικό χώρο, βλ. Βοκοτοπούλου 1987, 281. Τιβέριος 1993β, 556. Τιβέριος 1995-2000, 307. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1994, 201. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1997, 329, 331. Τσιαφάκης 2000, 418 κ.ε., εικ. 300-307. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2001, 258. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003α, 194. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2005, 191.

258. Desborough – Coldstream 1979/80, 347, πίν. 264a-b.

259. Desborough – Coldstream 1979/80, 347.

260. Στο Λευκαντί, τα σχήματα που απαντούν στη «μονόχρωμη» ερυθροβαφή κεραμική είναι η οινοχόη και ο κάρθαρος. Βλ. Desborough – Coldstream 1979/80, 347.

261. Βλ. σχετικά Ridgway 1994, 35-46.

262. Η παρουσία των Φοινίκων στο βορειοελλαδικό χώρο μας είναι γνωστή κυρίως από τις γραπτές μαρτυρίες και πολύ λίγο από τα ίδια τα ευρήματα. Βλ. Τιβέριος 2004, 297 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

να, φοινικικών ή κυπριακών αγγείων από το βόρειο Αιγαίο τον 9ο αι. π.Χ., καθιστά αδύναμη και αυτήν την υπόθεση.

Η «μονόχρωμη» ερυθροβαφής κεραμική του βόρειου Αιγαίου συναντάται σε πολλές θέσεις του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου²⁶³, ενώ ένα από τα κέντρα παραγωγής της έχει εντοπιστεί στο Καραμπουρνάκι²⁶⁴. Η παραγωγή αυτής της κεραμικής κατηγορίας, όπως προκύπτει από τη στρωματογραφία της Σίνδου, ξεκινάει δευτέρω στο β' μισό του 9ου αι. π.Χ.²⁶⁵. Λίγο πριν τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. ο αριθμός των «μονόχρωμων» ερυθροβαφών αγγείων αυξάνεται σταδιακά²⁶⁶, ενώ η παραγωγή τους φτάνει στο απόγειό της στους αρχαϊκούς χρόνους, κατά τη διάρκεια των οποίων τα τοιχώματα των αγγείων λεπταίνουν σημαντικά, ώστε συχνά να γίνεται λόγος για «ωοκέλυφη» κεραμική. Η παραγωγή της «μονόχρωμης» ερυθροβαφούς κεραμικής φαίνεται να σταματάει στο τέλος του 8ου ή στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.²⁶⁷.

Η «μονόχρωμη» ερυθροβαφής κεραμική των κατώτερων στρωμάτων της τομής 23-13α αντιπροσωπεύεται κυρίως από θραύσματα σκύφων, οι οποίοι είτε είναι ολοβαφείς είτε έχουν μια αβαφή ζώνη στο ύψος των λαβών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, την αβαφή αυτή ζώνη κοσμούν διάφορα γραμμικά μοτίβα.

Οι πρωιμότεροι «μονόχρωμοι» ερυθροβαφείς σκύφοι του βορειοελλαδικού χώρου εμφανίζονται στην περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας ήδη από την ΥΕ III Γ, όπως προκύπτει από τη στρωματο-

γραφία του Καστανά²⁶⁸. Στη Σίνδο, δύο μεμονωμένα θραύσματα «μονόχρωμων» ερυθροβαφών σκύφων εντοπίστηκαν στις φάσεις 14²⁶⁹ (Πρώιμη ΠρΓ) και 9²⁷⁰ (ΥπΠρΓ IIIα), ενώ προς το τέλος της φάσης 8 (ΥπΠρΓ IIIβ) παρατηρείται μια μικρή αύξηση της παραγωγής τους²⁷¹. Εξαιτίας της σχετικά μαζικότερης ανεύρεσής τους σε αυτή τη φάση θεωρείται πως η κύρια παραγωγή των γεωμετρικών «μονόχρωμων» ερυθροβαφών σκύφων στο βόρειο Αιγαίο ξεκίνησε λίγο πριν τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. Ήδη από την αρχή της ΥΓ περιόδου η παραγωγή των σκύφων αυτής της κατηγορίας αυξάνεται σημαντικά και τα αγγεία της αποτελούν τα πλέον δημοφιλή χρηστικά αγγεία στην καθημερινότητα των κατοίκων του οικισμού²⁷².

Οι γεωμετρικοί «μονόχρωμοι» σκύφοι του βορειοελλαδικού χώρου ανήκουν κυρίως στους τύπους II και III, σύμφωνα με την τυπολογία του Γιματζίδη²⁷³. Η βάση τους είναι άλλοτε επίπεδη, άλλοτε δισκόμορφη και άλλοτε, τέλος, δακτυλιόσχημη. Οι επιφάνειές τους καλύπτονται συνήθως με ένα θαμπό ερυθρό ή, σπανιότερα, με ένα καστανέρυθρο έως καστανό υάλωμα²⁷⁴. Στα παραδείγματα της Γεωμετρικής περιόδου, κάτω από το χείλος, στο ύψος των λαβών, το αγγείο περιτρέχει συχνά μια αβαφής ζώνη²⁷⁵, η οποία παραλείπεται στα αγγεία της αρχαϊκής εποχής²⁷⁶. Το εσωτερικό των «μονόχρωμων» ερυθροβαφών σκύφων του βόρειου Αιγαίου, σε αντίθεση με τους ευβοϊκούς, καλύπτεται, κατά κανόνα, εξολοκλήρου με υάλωμα.

263. «Μονόχρωμη» ερυθροβαφής κεραμική έχει βρεθεί στο Καραμπουρνάκι (Τιβέριος 1990α, 322), τη διπλή τράπεζα της Σίνδου (Gimatziadis 2006, 232, 234), την Τούμπα Θεσσαλονίκης (Σουρέφ 1991, 198), τις τράπεζες Γκόνας (Σκαρλατίδου - Κωνσταντινίδου 2003, 221) και Λεμπέτ (Τζαναβάρη - Λιούτας 1993, 271), τη Νέα Φιλαδέλφεια (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 262), τη Θέρμη (Αλλαμανή κ.ά. 1999, 155, 165 εικ. 2, πίσω δεξιά και μπροστά αριστερά).

264. Τιβέριος 1995-2000, 309. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2002, 261 και 261 σημ. 8. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003α, 195. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003β, 347-348. Τιβέριος 2004, 296. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 190. Gimatziadis 2006, 236.

265. Gimatziadis 2006, 233, 234.

266. Τιβέριος - Γιματζίδης 2001, 302. Gimatziadis 2006, 234.

267. Τιβέριος 1990β, 75. Σουρέφ 1991, 198. Τιβέριος - Γιματζίδης 2000, 199. Gimatziadis 2006, 236. Παντή 2008, 203.

268. Ο πρωιμότερος μονόχρωμος σκύφος προέρχεται από το στρώμα 12 του Καστανά, το οποίο χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ III Γ/αρχή της πρώιμης ΠρΓ περιόδου. Βλ. Gimatziadis 2006, 232, 235.

269. Gimatziadis 2006, 232

270. Gimatziadis 2006, 233, 234.

271. Τιβέριος - Γιματζίδης 2001, 302. Gimatziadis 2006, 234.

272. Gimatziadis 2006, 234, 236.

273. Gimatziadis 2006, 234.

274. Σκαρλατίδου - Κωνσταντινίδου 2003, 221. Gimatziadis 2006, 235.

275. Τιβέριος - Γιματζίδης 2000, 196. Τιβέριος - Γιματζίδης 2001, 302. Gimatziadis 2006, 232, 235.

276. Τιβέριος - Γιματζίδης 2000, 197.

Εικ. 14. Τμήμα ντόπιου «μονόχρωμου» ερυθροβαφούς σκύφου με γραμμική διακόσμηση στη ζώνη των λαβών.

Ορισμένοι «μονόχρωμοι» ερυθροβαφείς σκύφοι από την τομή 23-13α φέρουν διακόσμηση στη ζώνη των λαβών²⁷⁷. Η διακόσμηση αυτή συνίσταται από συστάδες κατακόρυφων γραμμών, βάση των οποίων μπορούν να χρονολογηθούν στην ΥΓ Ι περίοδο²⁷⁸.

Ένα από τα θραύσματα που εντάσσονται στην «μονόχρωμη» ερυθροβαφή κεραμική με γραμμική διακόσμηση είναι το υπ' αριθμόν 99 (εικ. 14). Το πάχος του τοιχώματος του συγκεκριμένου οστράκου είναι πολύ μικρό²⁷⁹, παραπέμποντας στα «ωοκέλυφα» αγγεία του β' μισού του 6ου αι. π.Χ. Η χρονολόγησή του, ωστόσο, στους υστερογεωμετρικούς χρόνους είναι αρκετά πιθανή, εξαιτίας της διακόσμησής του. Συνεπώς, το μικρό πάχος των τοιχωμάτων των «μονόχρωμων» αγγείων δεν αποτελεί πάντοτε καθοριστικό κριτήριο για μια όψιμη χρονολόγηση και, ως εκ τούτου, δεν σημαίνει ότι όλα τα «ωοκέλυφα» αγγεία πρέπει να χρονολογούνται απαραίτητα στην αρχαϊκή περίοδο²⁸⁰.

Εκτός από σκύφους, στα γεωμετρικά στρώματα της τομής 23-13α εντοπίστηκαν λίγα θραύσματα φιαλών και ένα θραύσμα όλης. Τα περισσότερα «μονόχρωμα» ερυθροβαφή αγγεία εγχώριας παραγωγής χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο, ενώ για ορισμένα από αυτά δημιουργούνται υποψίες για μια οψιμότερη χρονολόγηση, μέσα στους αρχαϊκούς χρόνους.

Χειροποίητη κεραμική

Η αναφορά στη χειροποίητη κεραμική θα είναι τελείως επιγραμματική και θα περιοριστεί κυρίως στη συνοπτική παρουσίαση του υλικού²⁸¹, καθώς η αποσπασματικότητα των θραυσμάτων από τη μια και οι εν γένει δυσκολίες που αντιμετωπίζει κανείς στη χρονολόγηση των χειροποίητων αγγείων με βάση τα τυπολογικά τους χαρακτηριστικά, δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Τα περισσότερα θραύσματα χειροποίητων αγγείων που εντοπίστηκαν στα κατώτερα στρώματα της τομής προέρχονται από λαβές οπισθόμητων πρόχων (εικ. 15), οι οποίες ανήκουν κυρίως στην κατηγορία των ραβδωτών λαβών²⁸². Η γωνία που διαμορφώνεται στην κορυφή των περισσότερων από αυτές αποτελεί ένα χαρακτηριστικό οψιμότητας μέσα στην ΠΕΣ και κάνει πιθανή μια χρονολόγησή τους στον 8ο αι. π.Χ.²⁸³.

Σε ό,τι αφορά τις φιάλες, απαντούν διάφορες παραλλαγές, όπως φιάλες με οριζόντιες λαβές που φύονται από το χείλος²⁸⁴ (εικ. 16), φιάλες με προχή²⁸⁵ (εικ. 16), φιάλες με λοξές λαβές που φύονται

277. Οι σκύφοι αυτοί εντάσσονται στην κατηγορία της «μονόχρωμης» κεραμικής εξαιτίας του χρώματος και της σύστασης του πηλού, καθώς και του χρώματος του υαλώματός τους. Για «μονόχρωμους» σκύφους που φέρουν γραμμική διακόσμηση στην αβαφή ζώνη των λαβών, βλ. Gimatzidis 2006, 87, K 23a, 88, K 23c, 232, πίν. 70 αρ. 645.

278. Το διακοσμητικό σύστημα των συστάδων κατακόρυφων γραμμών που πλαισιώνουν κενές «μετόπες» κυριαρχεί στην ΥΓ Ι. Βλ. Gimatzidis 2006, 101, 102.

279. Φτάνει μόλις τα 0,002 μ.

280. Παρόλα αυτά, η τάση που επικρατεί στα αρχαϊκά χρόνια, και ιδιαίτερα στον 6ο αι. π.Χ., για εκλέπτυνση των τοιχωμάτων των «μονόχρωμων» ερυθροβαφών αγγείων, είναι αδιαμφισβήτητη.

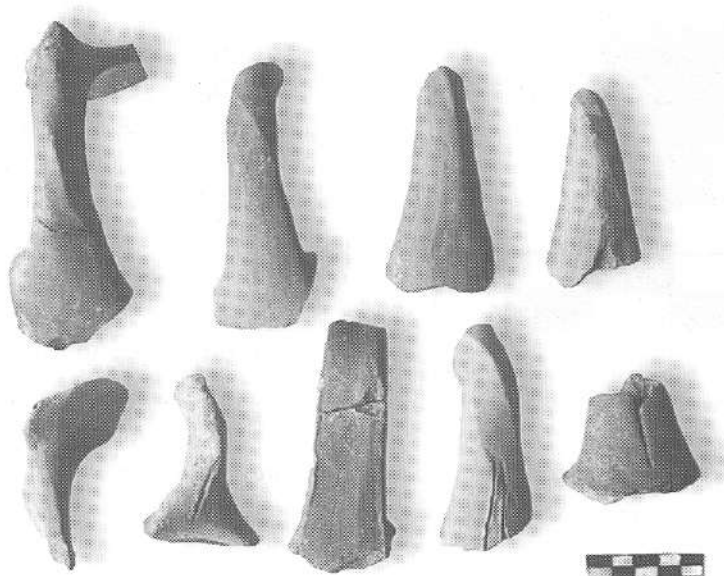
281. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα σχήματα της χειροποίητης κεραμικής που αντιπροσωπεύονται στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α, τις παραλλαγές τους, και την προσπάθεια ένταξής τους σε ένα χρονολογικό πλαίσιο, βλ. Χατζής 2008, 88-100, πίν. 13 αρ. 122 κ.ε., πίν. 14-17.

282. Για ραβδωτές λαβές, βλ. Heurtley - Hutchinson 1925/26, 26. Heurtley 1939, 98, 104. Hochstetter 1984, 56. Papadopoulos 2005, 471.

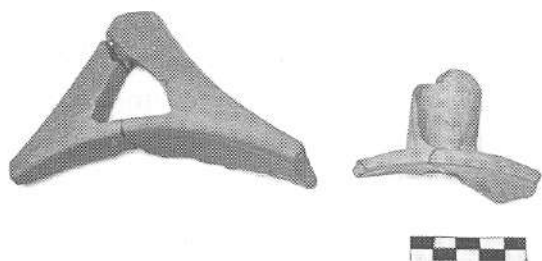
283. Στη Βεργίνα, η διαμόρφωση γωνίας στην κορυφή των λαβών αποτελεί μια τάση, η οποία απαντά ιδιαίτερα συχνά στις οπισθόμητες πρόχους που χρονολογούνται μετά τον 9ο αι. π.Χ. Βλ. Ανδρόνικος 1969, 200-201.

284. Για τις φιάλες αυτού του τύπου (9b), βλ. Heurtley - Hutchinson 1925/26, 27, 27, σχ. 14,1a, 29, σχ. 15,3. Heurtley 1939, 103. Ανδρόνικος 1969, 207-209. Hochstetter 1984, 83, 93-95 και 94 πίν. 24, πίν. 247, 1.

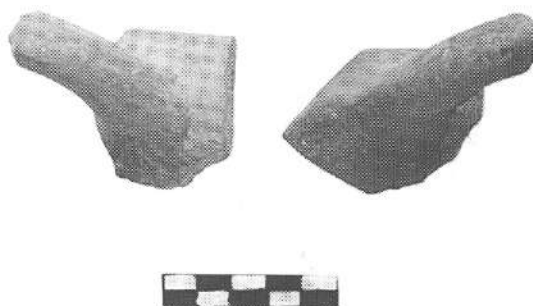
285. Για φιάλες με προχή (τύπος 7), βλ. Heurtley - Hutchinson 1925/26, 26, 29, σχ. 15, 2.5.7. Hochstetter 1984, 82, 91, 89 πίν. 22.

Εικ. 15. Τμήματα λαβών χειροποίητων οπισθόμητων πρόχων της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου.

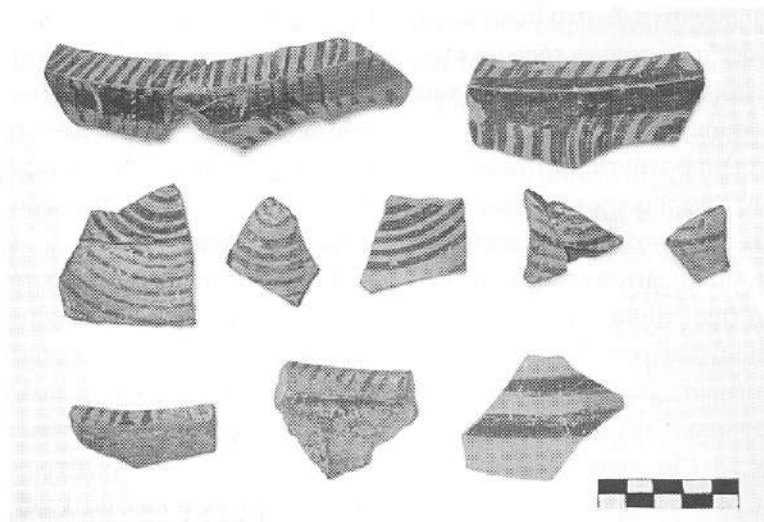
Εικ. 16. Τμήματα χειροποίητων φιαλών της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου: α) φιάλη με οριζόντιες τριγωνικές, διάτρητες λαβές που φύονται από το χείλος. β) Φιάλη με προχή.

Εικ. 17. Τμήματα χειροποίητων φιαλών της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου με λοξές λαβές που φύονται από το σώμα.

Εικ. 18. Τμήμα χειροποίητης φιάλης της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου με εμπέστη διακόσμηση στο χείλος.

Εικ. 19. Θραύσματα χειροποίητων γραπτών φιαλών της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου, διακοσμημένων με κρεμαστά ημικύκλια.

από το σώμα²⁸⁶ (εικ. 17) και φιάλες με εμπίεστη διακόσμηση στο χείλος²⁸⁷ (εικ. 18). Όλα τα παραδείγματα, με βάση τα στρωματογραφικά δεδομένα του Καστανά και της Σίνδου, μπορούν να χρονολογηθούν σε σχετικά όψιμες φάσεις της ΠΕΣ. Το σχηματολόγιο της αβαφούς χειροποίητης κεραμικής συμπληρώνουν λίγα θραύσματα λεκανών και χυτροειδών αγγείων.

Χαρακτηριστική κατηγορία της χειροποίητης κεραμικής αποτελεί μια ομάδα γραπτών αγγείων, τα οποία εμφανίζονται στο βορειοελλαδικό χώρο από την αρχή της ΥπΠΓ περιόδου²⁸⁸. Το σχηματολόγιο της χειροποίητης γραπτής κεραμικής της ΠΕΣ είναι εντελώς περιορισμένο. Τα δύο μοναδικά σχήματα που χρησιμοποιούνται είναι ένα είδος φιάλης²⁸⁹ (εικ. 19) και ένας τύπος πιθαμοφρέα. Τα

μοτίβα που χρησιμοποιούνται είναι για τις φιάλες οι ομάδες κρεμάμενων ημικυκλίων και για τους πιθαμοφρέες οι ομάδες ομόκεντρων κύκλων, συνδυασμένες με συστήματα ταινιών. Η παραγωγή αυτών των αγγείων φαίνεται να σταματάει, σύμφωνα με τη στρωματογραφία της Σίνδου, αμέσως μετά τα μέσα του 8ου αι. π.Χ., ενώ στο Καραμπουρνάκι δίνεται η εικόνα πως τουλάχιστον οι φιάλες²⁹⁰, ίσως κατεβαίνουν ως τις αρχές του 7ου αι. π.Χ.

Συμπεράσματα

Η μελέτη του υλικού που προήλθε από τα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α συμβάλλει αρκετά στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για τις πρώιμες φάσεις του οικισμού στο Καραμπουρνάκι, για τις κατηγορίες κεραμικής που κυριαρχούν

286. Πρόκειται για τον τύπο 10a₂ (βλ. Hochstetter 1984, 83, 97-98, 94 πίν. 24, πίν. 94, 6, πίν. 221, 7). Η ένταξη δύο θραυσμάτων από το Καραμπουρνάκι στο συγκεκριμένο τύπο δεν είναι καθόλου ασφαλής, καθώς διαφοροποιούνται αρκετά από τα αντίστοιχα παραδείγματα του Καστανά, ως προς το βαθμό που οι λαβές ξεπερνούν το ύψος του χείλους.

287. Για φιάλες της ΠΕΣ, το χείλος των οποίων φέρει εγχάρακτη ή εμπίεστη διακόσμηση, βλ. Heurtley - Hutchinson 1925/26, 26-27. Heurtley 1939, 103, 236 σχ. 110.h. Hochstetter 1984, 81, 88, 89 πίν. 22, πίν. 220, 5. Το θραύσμα από το Καραμπουρνάκι, που φέρει ονυχώσεις στο χείλος, σώζεται σε μικρό βαθμό και επομένως δεν μπορεί να ειπωθεί με ασφάλεια αν προέρχεται από μια φιάλη ή μια λεκάνη με παχύτερο από το σώμα χείλος (τύπος 1a₂), καθώς τα προφίλ των δύο σχημάτων παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα. Για τις λεκάνες τύπου 1a₂, βλ. Hochstetter 1984, 103, 105, 106 πίν. 27, 1a₂, πίν. 130, 6.

288. Για χειροποίητα γραπτά αγγεία της ΠΕΣ, βλ. Gimatzidis 2006, 249-250, πίν. 64 αρ. 594-601, πίν. 65 αρ. 602-607, πίν. 66 αρ. 612. Βλ. επίσης Gardner - Casson 1918/19, πίν. IV, 12-18. Heurtley/Raleigh-Radford 1928-30, 140 σχ. 27, 141 εικ. 28, b.c.d. Heurtley 1939, 237 αρ. 491, 238 αρ. 496. Αλλαμανή κ.ά. 1999, 155, 165 εικ. 2 (πίσω αριστερά). Σουέρεφ 1999, 181, 187 εικ. 7. Λιούτας - Κώτσος 2001, 200, 203 εικ. 4-6.

289. Το συγκεκριμένο σχήμα αγγείου χαρακτηρίζεται συχνά και ως λεβητόσχημο. Στο Καραμπουρνάκι έχει βρεθεί το μοναδικό, απ' όσο γνωρίζω, θραύσμα τροχίλατης φιάλης αυτής της ομάδας, με κρεμάμενα ημικύκλια (αρ. καταγρ. K2008B. 374).

290. Η παρουσία των χειροποίητων γραπτών πιθαμοφρέων στον οικισμό είναι ούτως ή άλλως αρκετά περιορισμένη.

κατά τη διάρκεια του 8ου αι. π.Χ. στη θέση αυτή και, τέλος, για τις επαφές των ντόπιων τόσο με τους Ευβοείς, όσο και με κατοίκους άλλων περιοχών του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Στο υλικό αυτό περιλαμβάνονται, εκτός από τις διάφορες ομάδες τοπικής κεραμικής οι οποίες είναι γνωστές και από άλλες θέσεις του Θερμαϊκού κόλπου, και πολλά θραύσματα επείσακτων αγγείων, που προέρχονται από την Εύβοια, την Αττική και την περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου. Μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές κατηγορίες επείσακτης κεραμικής που απαντούν στα γεωμετρικά στρώματα της τομής 23-13α, είναι οι σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια, οι σκύφοι με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές, οι σκύφοι με ταινιωτή διακόσμηση στο χείλος, οι σκύφοι με συστάδες κατακόρυφων γραμμών που ορίζουν κενές «μετόπες», οι «μονόχρωμοι» μελαμβραφείς σκύφοι, τα «μονόχρωμα» μελαμβραφή κύπελλα και τα κύπελλα που διακοσμούνται με πολλαπλό πινέλο, οι κρατήρες τύπου II που διακοσμούνται με διάγραμμα μαιάνδρο και οι αμφορείς τύπου «SOS».

Η εγχώρια παραγωγή κεραμική αντιπροσωπεύεται από διάφορες κατηγορίες, που διαμορφώθηκαν στο βορειοελλαδικό χώρο κυρίως κάτω από την επίδραση των ευβοϊκών αγγείων που έφταναν στα παράλια του βόρειου Αιγαίου από πολύ νωρίς²⁹¹. Ορισμένες από τις χαρακτηριστικότερες ομάδες είναι η λεγόμενη «ασημίζουσα», η ομάδα αμφορέων και πιθαμφορέων με τον εύκολα αναγνωρίσιμο χοντρόκοκκο πηλό, η «μονόχρωμη» ερυθροβαφής κεραμική, οι τροχήλατες, «μονόχρωμες» οπισθότητες πρόχοι με τις χαρακτηριστικές διπλές λαβές, η τροχήλατη τεφρή κεραμική και η χειροποίητη γραπτή κεραμική. Σημαντικός είναι επίσης και ο αριθμός των θραυσμάτων που προέρχονται από χειροποίητα αβαφή αγγεία.

Η κεραμική που μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια, καλύπτει στη συντριπτική της πλειονότητα ολόκληρο τον 8ο αι. π.Χ., με τα πρωιμότερα

θραύσματα να ανήκουν στην ΥπΠρΓ IIIβ/ΜΓ II. Τα οψιμότερα χρονολογημένα παραδείγματα τοποθετούνται στο τέλος του 8ου/αρχές 7ου αι. π.Χ., ενώ δεν λείπουν και ορισμένα τα οποία θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στους αρχαϊκούς χρόνους. Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής τοποθετείται στην ΥΓ περίοδο.

Η ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα της εγχώριας και κυρίως της επείσακτης κεραμικής του 8ου αι. π.Χ. που έχει εντοπιστεί στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α αλλά και σε πολλά άλλα σημεία της τούμπας στο Καραμπουρνάκι, αποτελεί ένα σημαντικό δεδομένο για την ιστορία του οικισμού, καθώς τα ευρήματα πρωιμότερων χρόνων είναι περιορισμένα. Το στοιχείο αυτό αποδεικνύει, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι η πρώτη σημαντική φάση του οικισμού ανάγεται στον 8ο αι. π.Χ. και μάλιστα στο β' μισό του, οπότε παρατηρείται σημαντική αύξηση της κεραμικής παραγωγής και μεγαλύτερη ποικιλία κεραμικών εργαστηρίων. Από αυτή τη χρονική στιγμή και έπειτα (τουλάχιστον μέχρι και τον 6ο αι. π.Χ.), ο οικισμός γνώρισε σημαντική ακμή, αποτελώντας πόλο έλξης εμπορών από διάφορες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου και όχι μόνο²⁹².

Όπως έχει επισημανθεί και στην εισαγωγή, το υλικό που εξετάστηκε δεν αποτελεί το σύνολο της κεραμικής που προήλθε από τα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α, αλλά ένα μέρος της, που συμπεριλήφθηκε σε αυτήν κατόπιν προσεκτικής επιλογής. Αυτό βέβαια αποτελεί μειονέκτημα, καθώς δεν μπορούν να δοθούν συγκεκριμένα στατιστικά δεδομένα. Ωστόσο, από τη μελέτη του αποσπασματικού αλλά πλήρως αντιπροσωπευτικού υλικού έχει δημιουργηθεί μια ξεκάθαρη εικόνα, από την οποία, παρά την απουσία των απόλυτων αριθμών, μπορούν να δοθούν σαφείς και ικανοποιητικές απαντήσεις.

Το πρώτο θέμα που πρέπει να εξεταστεί αφορά στην αναλογία χειροποίητης/τροχήλατης κεραμικής. Η συγκεκριμένη στατιστική μελέτη μπορεί να

291. Τιβέριος 1990α, 324. Τιβέριος 1993β, 556.

292. Στο Καραμπουρνάκι έχουν βρεθεί δύο αιγυπτιακοί σκαραβαίοι από φαγεντιανή που φέρουν ιδεογράμματα (βλ. Παντερμαλή - Τρακοσοπούλου 1995, 288. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2006, 268, 270 εικ. 8), καθώς και ορισμένα κυπροφοινικικά αγγεία (βλ. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 259, 262 εικ. 8. Τιβέριος 2004, 297 εικ. 4. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2004, 341, 344 εικ. 8). Τέλος, βρέθηκε θραύσμα ενός αμφορέα, στο οποίο ήταν χαραγμένη καρική επιγραφή (βλ. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1995, 280, 280 σημ. 7, 282 εικ. 6). Η παρουσία, βέβαια, αυτών των προϊόντων δεν αποδεικνύει απαραίτητα τη δραστηριοποίηση Αιγυπτίων, Φοινίκων ή Καρών εμπορών στην περιοχή, καθώς η μεταφορά τους μπορεί να έγινε από μεσάζοντες έλληνες εμπόρους.

απαντήσει σε κρίσιμα ερωτήματα, που σχετίζονται με την αρχή της σταδιακής απομάκρυνσης των κατοίκων του οικισμού από την πολύ παλιά και ισχυρή παράδοση της χειροποίητης κεραμικής και την παράλληλη αύξηση της παραγωγής της τροχήλατης κεραμικής, η οποία είχε ήδη βαθιές ρίζες στις περιοχές του νοτιότερου ελλαδικού χώρου. Η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα είναι ιδιαίτερα ουσιαστική, καθώς υποδεικνύει, ως ένα βαθμό, τη χρονική στιγμή από την οποία αρχίζουν να εντατικοποιούνται οι επαφές των κατοίκων του βορειοελλαδικού χώρου με τους κατοίκους της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, φανερώνοντας τις επιδράσεις που δέχονται οι πρώτοι από τους δεύτερους σε ό,τι αφορά την παραγωγή κεραμικής.

Από τη στρωματογραφία της Σίνδου προκύπτει ότι η ποσότητα της χειροποίητης κεραμικής σε σχέση με την τροχήλατη είναι μεγαλύτερη μέχρι την ΥπΠρΓ ΙΙΒ/ΜΓ ΙΙ περίοδο, προς το τέλος της οποίας η ισορροπία αυτή αρχίζει να ανατρέπεται υπέρ της δεύτερης²⁹³. Από την αρχή της ΥΓ περιόδου η τροχήλατη κεραμική υπερισχύει σημαντικά έναντι της χειροποίητης²⁹⁴, σηματοδοτώντας την απομάκρυνση από την παλιότερη εγχώρια παράδοση, ως προς την τεχνολογία κατασκευής των αγγείων.

Σαφής είναι και η εικόνα για την αναλογία χειροποίητης/τροχήλατης κεραμικής, όπως αυτή προκύπτει από την κεραμική των γεωμετρικών στρωμάτων της τομής 23-13α στο Καραμπουρνάκι. Η χειροποίητη κεραμική έχει ακόμη σημαντική παρουσία, χωρίς ωστόσο να ξεπερνάει σε ποσοστό την τροχήλατη.

Η μεγαλύτερη προτίμηση για την τροχήλατη κεραμική που παρατηρείται σε ορισμένους οικι-

σμούς του Θερμαϊκού κόλπου από το τέλος της ΜΓ και την αρχή της ΥΓ περιόδου, θα πρέπει να συσχετισθεί με την ιδιαίτερα έντονη παρουσία των Ευβοίων κατά τους χρόνους αυτούς στην περιοχή, όπως προκύπτει από τη σημαντική αύξηση των σύγχρονων ευβοϊκών και «ευβοϊκού τύπου» αγγείων²⁹⁵. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι σε βορειότερες περιοχές, στην ενδοχώρα της κεντρικής Μακεδονίας, όπως π.χ. στην Άσσηρο, στον Καστανά, το Αξιοχώρι και το Περιβολάκι, όπου δεν εγκαταστάθηκαν Ευβοείς, η χειροποίητη κεραμική κατείχε σαφώς σημαντικότερη θέση από την τροχήλατη.

Ένα επίσης χρήσιμο δεδομένο είναι η αναλογία ντόπιας/εισαγμένης κεραμικής. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό, προκειμένου να διαπιστωθεί αν και κατά πόσο τα αγγεία εγχώριας παραγωγής κάλυπταν τις ανάγκες και ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις των κατοίκων του οικισμού. Δυστυχώς, η δυσκολία που παρουσιάζεται ορισμένες φορές στη διάκριση ενός ντόπιου θραύσματος από ένα εισαγμένο, χωρίς τη βοήθεια εργαστηριακών αναλύσεων, συχνά δυσχεραίνει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων²⁹⁶. Η ντόπια κεραμική στα γεωμετρικά στρώματα της τομής 23-13α υπερέχει της εισαγμένης, χωρίς ωστόσο η δεύτερη να υπολείπεται κατά πολύ. Το στοιχείο αυτό αποτελεί μία ένδειξη, πως τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του 8ου αι. π.Χ. τα τοπικά κεραμικά εργαστήρια ήταν σε θέση να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των κατοίκων του οικισμού²⁹⁷. Τα εισαγμένα αγγεία φαίνεται ότι αρχίζουν να κερδίζουν έδαφος στην προτίμηση των κατοίκων του οικισμού κυρίως από την αρχή των ΥΓ χρόνων, χωρίς όμως να καταφέρουν να εκτοπίσουν τα ντόπια.

Τέλος, θα σταθούμε στην εισαγμένη κεραμική, η μελέτη της οποίας μας επιτρέπει να κατανοήσου-

293. Gimatzidis 2006, 197.

294. Gimatzidis 2006, 197.

295. Για την ιδιαίτερα αυξημένη ποσότητα ευβοϊκής κεραμικής που έχει βρεθεί στο βορειοελλαδικό χώρο κατά την ΥπΠρΓ ΙΙΒ/ΜΓ ΙΙ και ΥΓ περίοδο, βλ. ενδεικτικά Τιβέριος 1990α, 323. Τιβέριος 1991-1992, 217 και 217 σημ. 22. Σουρέφ 1992, 279, 282. Τιβέριος 1992, 363. Τιβέριος 1993α, 246. Τιβέριος 1993β, 554. Τιβέριος - Καθάρου - Λαχανίδου 1994, 227. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1997, 329, 331. Τιβέριος - Γκιματζίδης 2000, 196. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2000, 208. Τιβέριος - Γκιματζίδης 2002, 229. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2002, 263. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 191.

296. Για ορισμένα αγγεία που έχουν βρεθεί στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου έχει υποστηριχθεί πως κατασκευάστηκαν από Ευβοείς κεραμείς, οι οποίοι ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι στην περιοχή (Coldstream 1997, 266, 278. Τιβέριος κ.ά. 1997, 301. Μπέσιος κ.ά. 2004, 369). Επομένως, η διάκριση του εργαστηρίου των αγγείων αυτών καθίσταται, σε ορισμένες περιπτώσεις, εξαιρετικά δύσκολη.

297. Πρέπει σε αυτό το σημείο να τονισθεί ότι το ποσοστό των θραυσμάτων που προέρχονται από ένα περιορισμένο τμήμα μιας μόνο τομής, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του υλικού που εξετάζεται, δεν μπορεί να αποτελέσει αξιόπιστο και αντιπροσωπευτικό δείγμα για την εξαγωγή γενικευμένων συμπερασμάτων που αφορούν σε τέτοια ζητήματα.

με καλύτερα τις επιδράσεις που δέχτηκε η τοπική κεραμική από τα αγγεία των διάφορων κεραμικών εργαστηρίων του αρχαίου ελληνικού κόσμου που έφταναν στον Θερμαϊκό κόλπο κατά τον 8ο αι. π.Χ., τις εμπορικές και πολιτισμικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ των κατοίκων του βορειοελλαδικού χώρου και άλλων περιοχών, καθώς και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες άρχισαν να διαμορφώνονται και να συσφίγγονται αυτοί οι δεσμοί²⁹⁸.

Η συντριπτική πλειονότητα της εισαγμένης κεραμικής προέρχεται από την Εύβοια, ενώ τα περισσότερα γραπτά αγγεία εγχώριας παραγωγής διακοσμούνται με υποπρωτογεωμετρικά μοτίβα, δανεισμένα από το ρεπερτόριο του ευβοϊκού Κεραμεικού. Η μεγάλη ποσότητα ευβοϊκής και «ευβοϊκού τύπου» κεραμικής του 8ου αι. π.Χ. που έχει εντοπιστεί στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α αλλά και σε πολλές θέσεις στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, αποτελεί μια σημαντική ένδειξη για την παρουσία των Ευβοέων στο βορειοελλαδικό χώρο²⁹⁹. Αντίθετα, η ανεύρεση των λιγοστών οστράκων που προέρχονται από την Αττική ή την περιοχή της Ανατολικής Ελλάδας και χρονολογούνται στον ίδιο αιώνα, δεν στοιχειοθετεί από μόνη της εμπορικές ή άλλου είδους σχέσεις με τους κατοίκους

των περιοχών αυτών³⁰⁰.

Το πλούσιο αρχαιολογικό υλικό που είναι γνωστό έως σήμερα από τη Χαλκιδική αποδεικνύει τις πρώιμες επαφές των κατοίκων της νοτιότερης Ελλάδας με το βόρειο Αιγαίο³⁰¹.

Η ανεύρεση «μακεδονικής κεραμικής» των γεωμετρικών χρόνων στο νησί της Εύβοιας³⁰² και το γεγονός ότι οι Ευβοείς κεραμείς υιοθέτησαν σχήματα αγγείων με μεγάλη παράδοση στη Μακεδονία και τη Χαλκιδική³⁰³, δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης για τους ισχυρούς δεσμούς που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των δύο περιοχών.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ποσότητα ευβοϊκής κεραμικής της ΥπΠρΓ ΙΙΙ/ΜΓ περιόδου, που εντοπίστηκε στους οικισμούς του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου³⁰⁴. Το δεδομένο αυτό οδήγησε στην υπόθεση, πως από την αρχή της ΥπΠρΓ ΙΙΙβ/ΜΓ ΙΙ δημιουργήθηκαν στην περιοχή εμπορικοί σταθμοί ανάλογοι με αυτούς της Δύσης³⁰⁵. Η ίδρυση ενός τέτοιου ευβοϊκού εμπορίου προτάθηκε και για τον οικισμό στην Αγχίαλο, όπου υπάρχει έντονη παρουσία ευβοϊκής και «ευβοϊκού τύπου» κεραμικής³⁰⁶.

Σχετικά πρόσφατα έχει διατυπωθεί η άποψη πως ένα σημαντικό μέρος της διακίνησης ευβοϊκών προϊόντων διεξαγόταν από λαούς της ανατολικής

298. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι από το τέλος του 8ου και κυρίως από την αρχή του 7ου αι. π.Χ. αρχίζουν να διεισδύουν στο βορειοελλαδικό χώρο αγγεία τα οποία προέρχονται από περιοχές της Ανατολικής Ελλάδας (βλ. παραπάνω, σημ. 136), σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με την παρακμή των ευβοϊκών πόλεων μετά το τέλος του Δηλάντιου πολέμου (βλ. Τιβέριος 1993β, 556-557). Έτσι, τη θέση των Ευβοέων εμπόρων κατέλαβαν κυρίως Έλληνες της Ανατολικής Ελλάδας (Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 258. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003α, 194), οι οποίοι κατά τους αρχαϊκούς χρόνους δημιούργησαν ιδιαίτερους δεσμούς με του κατοίκους του βόρειου Αιγαίου, όπως προκύπτει τόσο από τα πολλά εισαγμένα ιωνικά, κυρίως, αγγεία, όσο και από τις ιωνικές επιδράσεις, οι οποίες είναι εμφανείς στη ντόπια κεραμική. Για τις επαφές μεταξύ των Ελλήνων της Ανατολικής Ελλάδας και των κατοίκων του βορειοελλαδικού χώρου, και κυρίως για τις επιδράσεις που δέχτηκε η ντόπια κεραμική από τα αγγεία του ανατολικού Αιγαίου και των παραλίων της Μ. Ασίας, βλ. Παντή 2008, 21 κ.ε. και 143-144.

299. Για διάφορες απόψεις σχετικά με την εγκατάσταση των Ευβοέων στο βορειοελλαδικό χώρο και την ίδρυση των πρώτων αποικιών τους εκεί, βλ. Harrison 1912, 93-103, 165-178, Cook 1946, 71. Bradeen 1952, 378 κ.ε. Κοντολέων 1963, 22. Τιβέριος 1989, 57 κ.ε. Τιβέριος 1993β, 555. Popham 1994, 30 κ.ε. Snodgrass 1994a, 6. Hammond 1995, 463-465. Papadopoulos 1996, 151 κ.ε. Malkin 1998, 4. Μπέσιος 2003, 447 κ.ε. Τιβέριος 2007, 1-22. Tiverios 2008, 1-24.

300. Η εικόνα αυτή, για την περιορισμένη παρουσία κεραμικής από την Αττική και την Ανατολική Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 8ου αι. π.Χ., δεν προκύπτει μόνο από τα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α, αλλά αποτελεί ένα φαινόμενο που παρατηρείται γενικά στον οικισμό στο Καραμπουρνάκι.

301. Τα πρωιμότερα μυκηναϊκά ευρήματα στο βορειοελλαδικό χώρο καταγράφονται στην Τορώνη και χρονολογούνται στην ΥΕ Ι: βλ. Cambitoglou - Papadopoulos 2001, 280-281, αρ. 3.26-3.27, 290 αρ. 3.26-3.29, σχ. 49, πίν. 49, αρ. 3.26-3.27. Βλ. επίσης Cambitoglou - Papadopoulos 1988, 215, 216, εικ. 36-37. Popham 1994, 30-33. Snodgrass 1994a, 6. Snodgrass 1994b, 87-93.

302. Στην Εύβοια έχουν βρεθεί θραύσματα βορειοελλαδικών υποπρωτογεωμετρικών αμφορέων τύπου ΙΙ (βλ. σημ. 215).

303. Π.χ. η οπισθότμητη πρόχους (Lefkadi I, πίν. 40 αρ. 36).

304. Βλ. ενδεικτικά Τιβέριος 1990α, 323. Τιβέριος 1991-1992, 217 και 217 σημ. 22. Τιβέριος 1992, 363. Τιβέριος 1993α, 243, 246. Τιβέριος 1993β, 554. Τιβέριος - Καθάρειο - Λαχανίδου 1994, 227. Μισαηλίδου-Δεσποτιδίου 1998, 262. Σκαρλατιδίου - Κωνσταντινίδου 2003, 221. Μοσχονησιώτη 2004, 277. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 191.

305. Η συνήθης πρακτική των Ευβοέων πριν από την ίδρυση μιας αποικίας ήταν η δημιουργία εμπορικών σταθμών, χαρακτηριστικό των οποίων αποτελούσε η συνύπαρξη μεικτού πληθυσμού. Βλ. Ridgway 1992, 157 κ.ε. Boardman 1996, 209.

306. Τιβέριος 1993β, 554.

Μεσογείου, που ήταν εγκατεστημένοι στο Αιγαίο³⁰⁷. Η θεωρία αυτή δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή για την περιοχή του βορειοελλαδικού χώρου, καθώς η έντονη παρουσία ευβοϊκής κεραμικής κατά την ΠΕΣ δεν συνοδεύεται από αντίστοιχα μεγάλη ποσότητα προϊόντων των συροπαλαιστινιακών ακτών.

Πιο συγκεκριμένα, στο Καραμπουρνάκι έχουν βρεθεί λιγοστά θραύσματα κυπροφοινικικών φλασκόμορφων αγγείων και οινοχών³⁰⁸, τα οποία αποτελούν ενδείξεις για την παρουσία Φοινίκων εμπόρων στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου³⁰⁹, κάτι που άλλωστε γνωρίζουμε και από τις γραπτές πηγές³¹⁰. Τα ευρήματα αυτά, ωστόσο, χρονολογούνται στο τέλος 8ου/αρχές 7ου αι. π.Χ. και είναι αρκετά όψιμα σε σχέση με τα παλιότερα ευβοϊκά θραύσματα του οικισμού, τα οποία τοποθετούνται στην ΥπΠΡΓ ΙΙΙβ/ΜΓ ΙΙ ή και ακόμη παλιότερα. Η απουσία, επομένως, αρχαιολογικών στοιχείων που να τεκμηριώνουν μια έντονη εμπορική δραστηριοποίηση των Φοινίκων στο βορειοελλαδικό χώρο, και μάλιστα κατά το α΄ μισό του 8ου αι. π.Χ., ελαχιστοποιεί την πιθανότητα της μεταφοράς των πρώιμων αυτών ευβοϊκών αγγείων από τους τελευταίους. Βέβαια, δεν αποκλείεται η εικόνα που έχουμε για την περιορισμένη ποσότητα φοινικικής κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο να είναι παραπλανητική και να οφείλεται στο γεγονός ότι τα φοινικικά προϊόντα, όταν μάλιστα διατηρούνται σε αποσπασματική κατάσταση, δεν αναγνωρίζονται πάντα από τους ανασκαφείς.

Ο εντοπισμός λιγοστών αττικών θραυσμάτων του 8ου αι. π.Χ. στον οικισμό³¹¹, δεν μπορεί να στοιχειοθετήσει μια συστηματική εμπορική δραστηριότητα των Αθηναίων στην περιοχή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, αποκλείοντας έτσι και το ενδεχόμενο της διακίνησης των ευβοϊκών αγγείων από εμπόρους της Αττικής. Τέλος, προϊόντα από άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, όπως για παράδειγμα την Ανατολική Ελλάδα, αρχίζουν να διεισδύουν στο βόρειο Αιγαίο από το τέλος του 8ου-αρχή 7ου αι. π.Χ.³¹². Με βάση, λοιπόν, το υπάρχον υλικό και τη μέθοδο της απόπου απαγωγής, προκύπτει το συμπέρασμα, πως οι μόνοι που θα μπορούσαν να προωθήσουν τα ευβοϊκά προϊόντα στις αγορές του Θερμαϊκού κόλπου κατά τη Γεωμετρική περίοδο, τουλάχιστον μέχρι το γ΄ τέταρτο του 8ου αι. π.Χ., δεν ήταν άλλοι από τους ίδιους τους Ευβοείς, οι οποίοι, άλλωστε, είχαν μεγάλη παράδοση στο θαλάσσιο εμπόριο.

Όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, καθώς και διάφορα άλλα στοιχεία με τα οποία έχουν ασχοληθεί κατά καιρούς οι ερευνητές, αποδεικνύουν την έντονη παρουσία των Ευβοέων στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου, μία παρουσία που ανάγεται σε ιδιαίτερα πρώιμους χρόνους, όπως προκύπτει από το σωζόμενο αρχαιολογικό υλικό και από τις λιγοστές γραπτές μαρτυρίες. Οι Ευβοείς διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην περιοχή, μεταφέροντας καινούρια στοιχεία και διαμορφώνοντας νέες τάσεις σε διάφορους τομείς, όπως στη θρησκεία, τη μυθολογία, τα ταφικά έθιμα και τις τέχνες, τάσεις που επηρέασαν τους αυτόχθονες πληθυσμούς σε πολλές εκφάνσεις της ζωής τους.

307. Papadopoulos 1997, 206.

308. Βλ. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 259, 262 εικ. 8. Τιβέριος 2004, 297, εικ. 4. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2004, 341, 344 εικ. 8.

309. Φοινικικά προϊόντα και μιμήσεις φοινικικών αγγείων έχουν εντοπιστεί και σε άλλες θέσεις του Θερμαϊκού κόλπου, όπως π.χ. στη Μεθώνη. Βλ. Μπέσιος 2003, 449.

310. Ηρόδοτος VI, 47.

311. Βλ. Τιβέριος 1987, 250, 256 εικ. 3. Επίσης, ορισμένα αττικά, κατά πάσα πιθανότητα, θραύσματα της ΜΓ ΙΙ εντοπίστηκαν στον οικισμό κατά τις ανασκαφικές έρευνες του 1995 και 1998.

312. Βοκοτοπούλου 1987, 281. Τιβέριος 1993β, 556. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1994, 201. Τιβέριος 1995-2000, 307. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 1997, 329, 331. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2001, 258. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2003α, 194. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος - Μανακίδου - Τσιαφάκη 2005, 191.

Βιβλιογραφία – Συντομογραφίες

- Αλλαμανή κ.ά. 1999: Β. Αλλαμανή – Κ. Χατζηνικολάου – Β. Τζανακούλη – Σ. Γκαλινίκη, «Θέρμη 1999. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου του», *AEMΘ* 13 (1999) 153-166.
- Ανδρειωμένου 1975: Α. Ανδρειωμένου, «Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας», *AE* 1975, 206-229.
- Ανδρειωμένου 1977: Α. Ανδρειωμένου, «Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας, II», *AE* 1977, 128-163.
- Ανδρειωμένου 1981α: Α. Ανδρειωμένου, «Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας, III (Σκύφοι)», *AE* 1981, 84-113.
- Ανδρειωμένου 1981β: Α. Ανδρειωμένου, «Αψιδωτά οικοδομήματα και κεραμική του 8ου και 7ου αι. εν Ερετρία», στο: *Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII secolo a.C. Atti del Convegno Internazionale, Atene, 15-20 Ottobre 1979, ASAtene* 59 (1981) 187-236.
- Ανδρειωμένου 1983: Α. Ανδρειωμένου, «Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας, V (κλειστά αγγεία, λαβαί, υπογεωμετρική και χειροποίητος κεραμική)», *AE* 1983, 161-192.
- Andrioménou 1984: Α. Andrioménou, «Skyphoi de l'atelier de Chalkis (Fin Xe-Fin VIIIe S. Av. J.C.)», *BCH* 108 (1984) 37-69.
- Andriomenou 1985a: Α. Andriomenou, «Keramik aus Eretria, I. Attisch- Mittelgeometrisch II», *AM* 100 (1985) 23-38.
- Andriomenou 1985b: Α. Andriomenou, «Skyphoi de l' Atelier de Chalkis (Fin Xe-Fin VIIIe S. Av. J.C.) II», *BCH* 109 (1985) 49-75.
- Andriomenou 1986: Α. Andriomenou, «Keramik aus Eretria, II. Attisch- Mittelgeometrisch II und Euboiisch Subprotogeometrisch III», *AM* 101 (1986) 97-111.
- Ανδρειωμένου 1987: Α. Ανδρειωμένου, «Εκ του πρώιμου κεραμικού εργαστηρίου της Χαλκίδος (11ος-8ος αι. π.Χ.)», στον τόμο: *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν Β΄*, Αθήνα 1987, 71-89.
- Ανδρόνικος 1969: Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα 1969.
- Bernard 1964: P. Bernard, «Céramiques de la première moitié du VIIe siècle à Thasos», *BCH* 88 (1964) 77-146.
- Blegen κ.ά. 1958: C.W. Blegen – C. Boulter – J. Caskey – M. Rawson, *Troy IV, Settlements VIIa, VIIb, VIII*, Πρίνστον 1958.
- Boardman 1952: J. Boardman, «Pottery from Eretria», *BSA* 47 (1952) 1-30.
- Boardman 1957: J. Boardman, «Early Euboean Pottery and History», *BSA* 52 (1957) 1-29.
- Boardman 1996: J. Boardman, *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους. Οι πρώτες αποικίες και το εμπόριό τους*, Αθήνα 1996 (μτφ. Ηλ. Ανδρεάδη).
- Boardman 1999: J. Boardman, «The excavated history of Al Mina», στον τόμο: G.R. Tsetschladze (επιμ.), *Ancient Greeks West and East*, Leiden 1999, 135-161.
- Boardman – Price 1979/80: J. Boardman – M.J. Price, «The Late Geometric Pottery», στον τόμο: M.R. Popham – L.H. Sackett – P.G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement, BSA Suppl.* 11, πίνακες (Λονδίνο 1979) κείμενο (Λονδίνο 1980) 57-79.
- Bradeen 1952: D.W. Bradeen, «The Chalcidians in Thrace», *AJPh* 73 (1952) 356-380.
- Buchner – Ridgway 1993: G. Buchner – D. Ridgway, *Pithekussai I. La necropoli: tombe 1-723 scavate dal 1952 al 1961, MonAnt Monografica* 4, Ρώμη 1993.
- Cambitoglou – Papadopoulos 1988: Α. Cambitoglou – J. Papadopoulos, «Excavations at Torone, 1986: A Preliminary Report», *MedArch* 1 (1988) 180-217.
- Cambitoglou – Papadopoulos 2001: Α. Cambitoglou – J.K. Papadopoulos – O. Tudor, *Torone I: The excavations of 1975, 1976 and 1978*, 1, Αθήνα 2001.
- Catling – Lemos 1990: R.W.V. Catling – I.S. Lemos, *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba*, 1. *The Pottery*, Οξφόρδη 1990.
- Catling 1998: R.W.V. Catling, «The Typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean Context», *Studia Troica* 8 (1998) 151-187.
- Catling κ.ά. 1998: D. Lenz – F. Ruppenstein, Baumann – R. Catling, «Protogeometric Pottery at Troia», *Studia Troica* 8 (1998) 189-222.
- Coldstream 1963: J.N. Coldstream, «The Chronology of the Attic Geometric Vases. Appendix I», στο: P. Dikaios, «A "Royal" Tomb at Salamis, Cyprus», *AA* 1963, 199-204.
- Coldstream 1968: J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery. Ten Local Styles and their Chronology*, Λονδίνο 1968.
- Coldstream 1979: J.N. Coldstream, «Geometric Skyphoi in Cyprus», *RDAC* 1979, 255-269.
- Coldstream 1982: J.N. Coldstream, «Some Problems of Eighth-century Pottery in the West, seen from the Greek Angle», στον τόμο: *La céramique Grecque ou de Tradition Grecque au VIIIe siècle en Italie Centrale et Méridionale. Cahiers du Centre Jean Bernard*, 3, Νεάπολη 1982, 21-37.
- Coldstream 1987: J.N. Coldstream, «The Greek Geometric and Archaic Imports», στον τόμο: V. Karageorghis – O. Picard – Chr. Tytgat (επιμ.), *La Nécropole d'Amathonte, Tombes 113-367: II. Cérami-*

- ques non Chypristes*, Λευκωσία 1987, 21-31.
- Coldstream 1995a:** J.N. Coldstream, «Amathus Tomb NW 194: The Greek Pottery Imports», *RDAC* 1995, 187-198.
- Coldstream 1995b:** J.N. Coldstream, «Greek Geometric and Archaic Imports from the Tombs of Amathus-II», *RDAC* 1995, 199-214.
- Coldstream 1995c:** J.N. Coldstream, «Euboean Geometric Imports from the Acropolis of Pithecussai», *BSA* 90 (1995) 251-267.
- Coldstream 1997:** J.N. Coldstream, *Γεωμετρική Ελλάδα*, Αθήνα 1997 (μτφ. Ε. Κεφαλίδου).
- Cook 1946:** R.M. Cook, «Ionia and Greece, 800-600 B.C.», *JHS* 66 (1946) 67-98.
- D' Agostino 1990:** B. d'Agostino, «Relations between Campania, Southern Etruria, and the Aegean in the Eighth Century B.C.», στον τόμο: J.P. Descoeudres (επιμ.), *Greek Colonists and Native Populations. Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in Honour of Emeritus Professor A.D. Trendall. Sydney, 9-14 July 1985*, Καμπέρρα-Οξφόρδη 1990, 73-85.
- Desborough 1952:** V.R.d'A. Desborough, *Protogeometric Pottery*, Οξφόρδη 1952.
- Desborough 1995:** V.R.d'A. Desborough, *Οι ελληνικοί σκοτεινοί αιώνες*, Αθήνα 1995 (μτφ. Στ. Κόρτη-Κόβτη).
- Desborough – Catling:** V.R.d'A. Desborough – H.W. – E.A. Catling, «Fragmentary Pottery and a Stone Mould», στον τόμο: M.R. Popham – L.H. Sackett – P.G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, *BSA Suppl.* 11, πίνακες (Λονδίνο 1979) κείμενο (Λονδίνο 1980) 265-279.
- Desborough – Coldstream 1979/80:** V.R.d'A. Desborough – J.N. Coldstream (a Note), «The Dark Age Pottery (SM-SPG III) from Settlement and Cemeteries», στον τόμο: M.R. Popham – L.H. Sackett – P.G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, *BSA Suppl.* 11, πίνακες (Λονδίνο 1979) κείμενο (Λονδίνο 1980) 281-354.
- Desborough – Dickinson 1979/80:** V.R.d'A. Desborough – O.T.P.K. Dickinson, «The Protogeometric and Sub-Protogeometric Pottery», στον τόμο: M.R. Popham – L.H. Sackett – P.G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, *BSA Suppl.* 11, πίνακες (Λονδίνο 1979) κείμενο (Λονδίνο 1980) 27-56.
- Descoeudres – Kearsley 1983:** J.-P. Descoeudres – R. Kearsley, «Greek Pottery at Veii: Another Look», *BSA* 78 (1983) 9-53.
- Descoeudres 2002:** J.-P. Descoeudres, «Al Mina Across the Great Divide», *MedArch* 15 (2002) 49-72.
- Gardner – Casson 1918/19:** E.A. Gardner – S. Casson: «Macedonia II. Antiquities found in the British Zone 1915-1919», *BSA* 23 (1918/19) 10-41.
- Gimatziadis 2006:** *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur Klassischen Zeit am Thermäischen Golf in Makedonien*, Βερολίνο 2006 (διδασκτορική διατριβή, υπό έκδοση).
- Γιματζίδης 1997:** Σ. Γιματζίδης, «*Ασημίζουσα*» κεραμική. Μια Υπο-πρωτογεωμετρική εγχώρια κεραμική του βορειοελλαδικού χώρου (αδημ. μεταπτυχ. εργασία) Θεσσαλονίκη 1997.
- Γιματζίδης 2002:** Σ. Γιματζίδης, «Ο αποικισμός της Θάσου: η επανεξέταση της κεραμικής πρώιμων φάσεων της αρχαίας πόλης», *AEMΘ* 16 (2002) 73-81.
- González de Canales κ.ά. 2004:** F. González de Canales – L. Serrano – J. Llombart, *El Emporio Fenicio Precolonial de Huelva (ca. 900-770 a.C.)*, Μαδρίτη 2004.
- Graham 1990:** A.J. Graham, «Pre-colonial Contacts: Questions and Problems», στον τόμο: J.P. Descoeudres (επιμ.), *Greek Colonists and Native Populations. Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in Honour of Emeritus Professor A.D. Trendall. Sydney, 9-14 July 1985*, Καμπέρρα-Οξφόρδη 1990, 45-60.
- Graham 1997:** A.J. Graham, «Rezens zu Tsetschlade/De Angelis 1994», *JHS* 117 (1997) 250.
- Γραμμένος – Σκουρτοπούλου 1992:** Δ. Γραμμένος – Κ. Σκουρτοπούλου, «Μεσημεριανή τούμπα Τριλόφου νομού Θεσσαλονίκης. Ανασκαφική περίοδος 1992», *AEMΘ* 6 (1992) 339-347.
- Hammond 1995:** N.G.L. Hammond, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 1, Θεσσαλονίκη 1995.
- Hänsel 1979:** B. Hänsel, «Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975-1978», *JRGZM* 26 (1979) 167-202.
- Hänsel 1989:** B. Hänsel, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979. Die Grabung und der Baubefund*, *Prähist. Arch. Südosteuropa* 7, Βερολίνο 1989.
- Harrison 1912:** E. Harrison, «Chalkidike», *CQ* 6 (1912) 93-103, 165-178.
- Heurtley – Hutchinson 1925/26:** W.A. Heurtley – R.W. Hutchinson, «Report of Excavations at the Toumba and Tables of Vardaróftsa, Macedonia, 1925, 1926», *BSA* 27 (1925/26) 1-66.
- Heurtley/Raleigh-Radford 1928-30:** W.A. Heurtley – C.A. Raleigh-Radford, «Report on Excavations at the Toumba of Saratse in Macedonia», *BSA* 30 (1928-30) 113-150.
- Heurtley 1939:** W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of Struma) in the Neolithic, Bronze, and Iron Ages*, Καίμπριτζ 1939.
- Hochstetter 1984:** A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und*

- Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979. Die handgemachte Keramik, Prähist. Arch. Südosteuropa* 3, Βερολίνο 1984.
- Johnston – Jones 1978: A.W. Johnston – R.E. Jones, «The “SOS” amphora», *BSA* 73 (1978) 103-141.
- Johnston 1979: A.W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases*, Warminster 1979.
- Kaan 2003: I. Kaan, *Aiolische orientalisierende Keramik*, Istanbul 2003.
- Karageorghis 1981: V. Karageorghis, «Chronique des Fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1980», *BCH* 105, 2 (1981) 967-1024.
- Kearsley 1989: R.A. Kearsley, *The Pendent Semicircle Skyphos: a Study of its Development and Chronology and an Explanation of it as an Evidence for Euboean Activity at Al Mina. British Institut of Classical Studies Suppl.* 44, Λονδίνο 1989.
- Kearsley 1995: R.A. Kearsley, «The Greek Geometric Wares from Al Mina Levels 10-8 and associated Pottery», *MedArch* 8 (1995) 7-81.
- Kearsley 1999: Kearsley, «Greek Overseas in the 8th Century B.C.: Euboeans, Al Mina and Assyrian Imperialism», στον τόμο: G.R. Tsatskhelidze (επιμ.), *Ancient Greeks West and East*, Leiden 1999, 109-134.
- Κοντολέων 1963: Ν. Κοντολέων, «Οι Αειναύται της Ερετρίας», *ΑΕ* 1963, 1-45.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Η Πρώιμη Εποχή Σιδήρου στην Ανατολική Μακεδονία», στον τόμο: *Αρχαία Μακεδονία V, 1 – Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1989*, Θεσσαλονίκη 1993, 697-735.
- Κουρουγιώτης 1903: Κ. Κουρουγιώτης, «Αγγεία Ερετρίας», *ΑΕ* 1903, 1-38.
- Κούρου 1999: Ν. Κούρου, *Ανασκαφές Νάξου. Το νότιο νεκροταφείο της Νάξου κατά τη Γεωμετρική περίοδο. Έρευνες των ετών 1931-1939*, Αθήνα 1999.
- Kübler 1954: K. Kübler, *Kerameikos V. Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts*, Βερολίνο 1954.
- Lefkandi I: M.R. Popham – L.H. Sackett – P.G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, *BSA Suppl.* 11, πίνακες (Λονδίνο 1979).
- Lehmann 1952: K. Lehmann, «Samothece: Fifth Preliminary Report», *Hesperia* 21 (1952) 19-43.
- Lemos 1998: I. Lemos, «Euboea and its Aegean Koine», στον τόμο: M. Bats – B. d'Agostino (επιμ.), *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Νεάπολη 1998, 45-58.
- Lemos 2002: I.S. Lemos, *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*, Οξφόρδη 2002.
- Λιούτας - Κώτσος 2001: Α. Λιούτας – Σ. Κώτσος, «“Επίπεδος” προϊστορικός οικισμός στο περιβολάκι Λαγκαδά – Καταστροφή ή κληρονομιά στους αρχαιολόγους των επόμενων αιώνων; [Εγνατία οδός, τμήμα 9.1, Χ.Θ. 5+360]», *ΑΕΜΘ* 15 (2001) 195-204.
- Malkin 1998: I. Malkin, «Ithaka, Odysseus and the Euboeans», στον τόμο: M. Bats – B. d'Agostino (επιμ.), *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Νεάπολη 1998, 1-10.
- Mazarakis Ainian 1987: A. Mazarakis Ainian, «Geometrische Eretria», *AntK* 30.1 (1987) 3-24.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995: Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995) 311-320.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998: Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Νέα Φιλαδέλφεια. Ανασκαφική έρευνα στην “Τράπεζα” και στο νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου», *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 260-268.
- Morricone 1978: L. Morricone, «Sepoltura della prima Età del Ferro a Coò», *ASAtene* 56 (1978) 9-427.
- Μοσχονησιώτη 2004: Σ. Μοσχονησιώτη, «Εγχώρια διακοσμημένη κεραμική από το νεκροταφείο της αρχαίας Μένδης στη Χαλκιδική», στον τόμο: Ν.Χ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, 277-293.
- Μοσχονησιώτη κ.ά. 2005: Σ. Μοσχονησιώτη – Α. Πεντεδέκα – Ε. Κυριατζή – Μ. Μέξη, «Πετρογραφικές αναλύσεις γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής κεραμικής απ' το νεκροταφείο της αρχαίας Μένδης. Μερικές σκέψεις για την παραγωγή και τη διακίνηση κεραμικής στην Κεντρική Μακεδονία», *ΑΕΜΘ* 19 (2005) 249-267.
- Μπέσιος 2003: Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή Μεθώνης 2003», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 443-450.
- Μπέσιος κ.ά. 2004: Μ. Μπέσιος – Α. Αθανασιάδου – Ε. Γεροφωκά – Μ. Χριστάκου-Τόλια, «Μεθώνη 2004», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 367-376.
- Παντερμαλή – Τρακοσοπούλου 1994: Ε. Παντερμαλή – Ε. Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1994: Η ανασκαφή της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 203-215.
- Παντερμαλή – Τρακοσοπούλου 1995: Ε. Παντερμαλή – Ε. Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1995: Η ανασκαφή της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 9 (1995) 283-292.
- Παντή 2005: Α. Παντή, «Κεραμική των εργαστηρίων του βορειοελλαδικού χώρου από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου», *ΑΕΜΘ* 19 (2005) 347-358.
- Παντή 2008: Α. Παντή, *Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου (Άκανθος, Καραμπουρνάκι, Σίνδος)*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Papadopoulos 1989: J.K. Papadopoulos, «An Early I-

- ron Age Potter's Kiln at Torone», *MedArch* 2 (1989) 9-44.
- Papadopoulos 1994:** J.K. Papadopoulos, «Early Iron Age Potters' Marks in the Aegean», *Hesperia* 63 (1994) 437-507.
- Papadopoulos 1996:** J.K. Papadopoulos, «Euboeans in Macedonia? A Closer Look», *OJA* 15 (1996) 151-181.
- Papadopoulos 1997:** J. Papadopoulos, «Phantom Euboians», *JMA* 10.2 (1997) 191-219.
- Papadopoulos 2005:** J.K. Papadopoulos, *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, Λος Αντζελες 2005.
- Paspalas 2001:** S.A. Paspalas, «The LG and Archaic Pottery», στον τόμο: A. Cambitoglou – J.K. Papadopoulos – O. Tudor, *Torone I: The excavations of 1975, 1976 and 1978*, 1, Αθήνα 2001, 309-329.
- Popham – Sackett 1979/80:** M.R. Popham – L.H. Sackett, «Historical Conclusions», στον τόμο: M.R. Popham – L.H. Sackett – P.G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, *BSA Suppl.* 11, πίνακες (Λονδίνο 1979) κείμενο (Λονδίνο 1980) 355-369.
- Popham – Hatcher – Pollard 1980:** M. Popham – H. Hatcher – A.M. Pollard, «Al Mina and Euboea», *BSA* 75 (1980) 151-161.
- Popham – Lemos 1992:** M. Popham – I. Lemos, «Kearsley, The pendent semi-circle skyphos», *Gnomon* 64:2 (1992) 152-155.
- Popham 1994:** M.R. Popham, «Precolonisation: Early Greek Contact with the East», στον τόμο: G.R. Tsetskhladze – F. De Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonisation, Essays dedicated to Sir John Boardman*, Οξφόρδη 1994, 11-34.
- Rey 1917-19:** L. Rey, «Observations sur les premiers habitats de la Macédoine. Recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient 1916-1919 (Région de Salonique)», *BCH* 41-43 (1917-19) 1-310.
- Ridgway – Dickinson 1973:** D. Ridgway – O.T.P.K. Dickinson, «Pendent Semicircles at Veii: a Glimpse», *BSA* 68 (1973) 191-192.
- Ridgway 1992:** D. Ridgway, *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση. Η αγωγή της Μεγάλης Ελλάδας*, Αθήνα 1992 (μτφ. Φ. Αρβανίτης).
- Ridgway 1994:** D. Ridgway, «Phoenicians and Greeks in the West: a View from Pithekoussai», στον τόμο: G.R. Tsetskhladze – F. De Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonisation, Essays dedicated to Sir John Boardman*, Οξφόρδη 1994, 35-46.
- Robinson 1950:** D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, XIII. *Vases found in 1934 and 1938*, Βαλτιμόρη 1950.
- Sapouna-Sakellarakis 1998:** E. Sapouna-Sakellarakis, «Geometric Kyme. The Excavation at Viglatouri, Kyme, on Euboea», στον τόμο: M. Bats – B. d'Agostino (επιμ.), *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Νεάπολη 1998, 59-104.
- Schmidt 1902:** H. Schmidt, «Die Keramik der verschiedenen Schichten», στον τόμο: W. Dörpfeld (επιμ.), *Troja und Ilion I. Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion, 1870-1894*, Αθήνα 1902, 243-319.
- Σκαρλατίδου – Κωνσταντινίδου 2003:** E. Σκαρλατίδου – E. Κωνσταντινίδου, «Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στην "Τράπεζα" Γκόνα Θεσσαλονίκης. Πρώτη παρουσίαση», *AEMΘ* 17 (2003) 212-226.
- Snodgrass 1994a:** A.M. Snodgrass, «The Nature and Standing of the Early Western Colonies», στον τόμο: G.R. Tsetskhladze – F. De Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonisation, Essays dedicated to Sir John Boardman*, Οξφόρδη 1994, 1-10.
- Snodgrass 1994b:** A.M. Snodgrass, «The Euboians in Macedonia: a New Precedent for Westward Expansion», στον τόμο: *ΑΠΟΙΚΙΑ, Scritti in Onore di Giorgio Buchner*, *AION*, Νεάπολη 1994, 87-93.
- Snodgrass 2000:** A.M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece. An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.*, Εδμβούργο 2000.
- Σουέρεφ 1991:** Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφικές έρευνες στην τράπεζα κατά το 1991», *AEMΘ* 5 (1991) 191-207.
- Σουέρεφ 1992:** Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1992: Το ανασκαφικό έργο στην Τράπεζα», *AEMΘ* 6 (1992) 273-293.
- Σουέρεφ 1998:** Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1998. Το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *AEMΘ* 12 (1998) 195-204.
- Σουέρεφ 1999:** Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1999. Ανασκάπτοντας την τράπεζα και το αρχαίο νεκροταφείο», *AEMΘ* 13 (1999) 177-190.
- Σουέρεφ 2000:** Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2000. Ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο», *AEMΘ* 14 (2000) 215-225.
- Τζαναβάρη – Λιούτας 1993:** Κ. Τζαναβάρη – Α. Λιούτας, «Τράπεζα Λεμπέτ. Μια πρώτη παρουσίαση», *AEMΘ* 7 (1993) 265-278.
- Τιβέριος 1987:** Μ. Τιβέριος, «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι», *AEMΘ* 1 (1987) 247-260.
- Τιβέριος 1989:** Μ. Τιβέριος, «Όστρακα από τη Σάνη της Παλλήνης», *Εγνατία* 1 (1989) 31-64.
- Τιβέριος 1990α:** Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1990», *AEMΘ* 4 (1990) 315-332.
- Τιβέριος 1990β:** Μ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού "περί τον Θερμαίον Κόλπον"», στον τόμο: *Πόλις και Χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού*

- Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986. *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, 71-88.
- Τιβέριος 1991:** Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5 (1991) 235-246.
- Τιβέριος 1991-1992:** Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα, κοντά στη σημερινή Αγχιάλο και Σίνδο (1990-1992) – Ο αρχαίος οικισμός», *Εγνατία* 3 (1991-1992) 209-234.
- Τιβέριος 1992:** Μ. Τιβέριος, «Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 357-367.
- Τιβέριος 1993α:** Μ. Τιβέριος, «Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1993», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 241-250.
- Τιβέριος 1993β:** Μ. Τιβέριος, «Εισαγμένη κεραμική από τη διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κοντά στη σημερινή Σίνδο», *Παρνασσός* 35 (1993) 553-560.
- Τιβέριος 1996:** Μ. Τιβέριος, «Επτά χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα Αγχιάλου-Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 407-425.
- Τιβέριος 1995-2000:** Μ. Τιβέριος, «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994-1999)», *Εγνατία* 5 (1995-2000) 297-321.
- Τιβέριος 2004:** Μ. Τιβέριος, «Οι πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης και η παρουσία Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο», στον τόμο: Ν.Χ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, 295-306.
- Τιβέριος 2007:** Μ. Τιβέριος, «Πρώιμος ευβοϊκός αποικισμός της Χαλκιδικής», στον τόμο: *Αρχαία Μακεδονία VII – Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 2002*, Θεσσαλονίκη 2007, 1-22.
- Tiverios 2008:** Μ. Tiverios, «Greek Colonisation of the Northern Aegean», στον τόμο: G.R. Tsetschladze (επιμ.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, 2, Leiden 2008, 1-154.
- Τιβέριος – Καθάρου – Λαχανίδου 1994:** Μ. Τιβέριος – Κ. Καθάρου – Κ. Λαχανίδου, «Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1994», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 223-229.
- Τιβέριος κ.ά. 1997:** Μ. Τιβέριος – Α. Παντή – Φ. Σέρογλου – Α. Αβραμίδου – Κ. Λαχανίδου – Μ. Oetli – Κ. Καϊτελίδης, «Ανασκαφικές έρευνες στη διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1997», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 297-304.
- Τιβέριος – Γυματζίδης 2000:** Μ. Τιβέριος – Σ. Γυματζίδης, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2000», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 193-203.
- Τιβέριος – Γυματζίδης 2001:** Μ. Τιβέριος – Σ. Γυματζίδης, «Ανασκαφικές έρευνες στη διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2001», *ΑΕΜΘ* 15 (2001) 299-308.
- Τιβέριος – Γυματζίδης 2002:** Μ. Τιβέριος – Σ. Γυματζίδης, «Ανασκαφικές έρευνες στη διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2002», *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 223-232.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1994:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1994: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 197-202.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1995:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1995: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 9 (1995) 277-282.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1997:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1997: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 327-335.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1999:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1999: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 167-176.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2000:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2000: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 205-214.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2001:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2001: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 15 (2001) 255-262.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2002:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2002: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 257-266.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003α:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2003: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 191-199.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003β:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (2000-2002)», *Εγνατία* 7 (2003) 327-351.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2004:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2004: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 337-344.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2005:** Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2005: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 19 (2005) 187-195.
- Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2006:** Μ. Τιβέριος

- Ε. Μανακίδου - Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2006: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 20 (2006) 263-270.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996:** Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Αρχαία Ακανθος: 1986-1996», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 297-312.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004:** Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Η Ακανθος στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», στον τόμο: Ν.Χ. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου. Πρατικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, 265-276.
- Tsiafakis 2000:** D. Tsiafakis, «On Some East Greek Pottery found at Karabournaki in Thermaic Gulf», στον τόμο: F. Krininger (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr., Archäologische Forschungen 4*, Wien, 24. bis 27. März 1999, Βιέννη 2000, 417-423.
- Tsiafakis 2010:** «Domestic Architecture in the Northern Aegean: the Evidence from the ancient settlement of Karabournaki», στον τόμο: H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des recontres du programme européen Ramses² (2006-2008)*, *BiAMA* 3, Παρίσι 2010, 379-387.
- Vokotopoulou 1985:** J. Vokotopoulou, «La Macédoine de la Protohistoire à l'époque archaïque», στον τόμο: *Magna Grecia, Epiro e Macedonia, Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia. Taranto, 5-10 Ottobre 1984*, Νεάπολη 1985, 133-166.
- Βοκοτοπούλου 1987:** Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 279-293.
- Βοκοτοπούλου 1990:** Ι. Βοκοτοπούλου, «Μένδη-Ποσειδί 1990», *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 399-410.
- Βοκοτοπούλου 1993:** Ι. Βοκοτοπούλου, «Αρχαϊκό ιερό στη Σάνη Χαλκιδικής», στο: *Αρχαία Μακεδονία V, 1 - Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1989*, Θεσσαλονίκη 1993, 179-236.
- Βοκοτοπούλου 1994:** Ι. Βοκοτοπούλου, «Ποσειδί 1994», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 269-274.
- Βοκοτοπούλου - Μοσχονησιώτη 1990:** Ι. Βοκοτοπούλου - Σ. Μοσχονησιώτη, «Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης», *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 411-423.
- Walter 1968:** H. Walter, «Frühe Samische Gefässe. Chronologie und Landschaftsstile ostgriechischer Gefässe», *Samos V*, Βόννη 1968.
- Walter-Karydi 1972:** E. Walter-Karydi, «Geometrische Keramik aus Naxos», *AA* 87 (1972) 386-421.
- Χατζής 2008:** Ν. Χατζής, *Κεραμική Γεωμετρικών χρόνων από τον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Μια μελέτη των κατώτερων στρωμάτων της τομής 23-13α* (αδημ. μεταπτυχ. εργασία) Θεσσαλονίκη 2008.
- Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 1992:** Α. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, «Συστηματική ανασκαφή της Τούμπας του Αρχοντικού Γιαννιτών», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 163-175.
- Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 1993:** Α. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στην Τράπεζα του Αρχοντικού Γιαννιτών το 1993. Τομέας IV», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 159-169.

Geometric pottery from the ancient settlement at Karabournaki.
A survey of the lower layers of the trench 23-13a

Nikolaos S. Chatzis

In the present article is examined the geometric pottery that came out from the lower levels of the trench 23-13a, in the ancient settlement at Karabournaki. Geometric sherds have been mostly found between two successive floorings consisting of seashells and pebbles. There are indications that such floorings might have been used as substructures of exterior courtyards or streets.

The material includes sherds of local and imported vases, that have been produced in different workshops of the ancient Greek world, such as Euboeia, Attica and Northeast Aegean. Some of the most characteristic categories of imported pottery are pendent semi-circle skyphoi, skyphoi with multiple zig-zag, lip-banded skyphoi, geometric kraters of type II decorated with meander and SOS amphoras. The local made pottery is represented by «silvered» wares, the so-called «*asemizousa*», sub-protogeometric commercial amphoras of type II, with an easily recognizable coarse clay and, finally, a group of monochrome red-slip wares. In addition to wheel-made vases, a quite large quantity of hand-made pottery has been also found. The most typical shapes are jugs with cut-away neck and bowls of different types.

The majority of the pottery can be safely dated in the 8th century B.C., mainly in its second half, but there are also some sherds that could be regarded to be archaic. The examination of geometric pottery from Karabournaki gives us valuable information about the early phases of the settlement. In the 8th century B.C. we find for first time in the settlement at Karabournaki a large quantity of local and imported pottery, a fact that leads us to the conclusion that the settlement had started flourishing from this point on. Moreover, the study of imported pottery helps us to trace the influence that vases from other centers appear to have exerted on the local pottery and informs us about the contacts that local people maintained with population from other territories during geometric times. It seems that Euboeans had created very strong bonds with the north Aegean many years ago, something that derives not only from the intense presence of euboean pottery in Chalkidike and Macedonia, but also from many other evidence.